

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting

Mooij, J.D. de

Citation

Mooij, J. D. de. (2008, May 7). *Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12841>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12841>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

5. STANDVASTIG EN GEMATIGD HOOGLERAAR TE MIDDELBURG EN LEIDEN

5.1 Inleiding

Te Water is in het voorafgaande op grond van zijn historische publicaties gekarakteriseerd als een orangist. Verder kwam hij op theologisch vlak naar voren als een aanhanger van de gereformeerde orthodoxie. Dat is dan wel een orthodoxie die in zijn geval gepaard ging met een tolerante houding tegenover andere kerkgenootschappen. Tegelijkertijd verdiepte hij zich in eigentijdse methodes van kritischer geesten met het doel de orthodoxie te kunnen verdedigen tegen hun aanvallen. Deze politieke en theologische voorkeuren spelen ontegenzeggelijk een rol in Te Waters academische carrière.

Deze carrière nam een aanvang nadat de kwestie van de rooms-katholieke kerkbouw in Vlissingen voor hem desastreuze gevolgen had gehad. Te Waters kerkdiensten werden slecht bezocht en gemeenteleden morden. Hij bezon zich op een mogelijkheid om Vlissingen te ontluchten. Die kwam van de kant van dezelfde overheid die hij in haar pleidooi vóór de bouw van een rooms-katholieke kerk gesteund had. Zijn orthodoxe geloofsopvatting en zijn interesse in de vaderlandse geschiedenis maakte hem een zeer geschikte kandidaat voor een benoeming tot hoogleraar aan het Athenaeum Illustre van Middelburg.

Gedurende Te Waters hoogleraarschap in Middelburg en Leiden veranderde het politieke bestel echter ingrijpend, met de Bataafse Revolutie in 1795 als hoogtepunt – al zal Te Water dat eerder als dieptepunt ervaren hebben. Ook het theologische klimaat aan de universiteiten wijzigde. In het begin van de negentiende eeuw was het merendeel van de theologen het rationalistisch supranaturalisme toegedaan, een stroming die zich veel losser opstelde tegenover de gereformeerde leer dan Te Water deed. De wijze waarop hij zich in deze veranderingen staande hield, vormt de rode draad van dit hoofdstuk.

5.2 Hoogleraar te Middelburg

De illustere school te Middelburg

Te Waters academische loopbaan ving aan in Middelburg. De Middelburgers hadden zich lange tijd met wisselend succes ingezet om in hun stad een instelling voor wetenschappelijk onderwijs te krijgen.¹ In de eerste jaren van de zeventiende eeuw zetten zij een contraremonstrants theologiecollege op, als reactie op de controverse in Leiden over de predestinatieleer tussen de hoogleraren Jaco-

¹ Willem Frijhoff, 'Zeelands universiteit: hoe vaak het mislukte, en waarom', *AZG* 1987, 7-41; Kuyper, *De opleiding tot den dienst des Woords*, 580-589.

bus Arminius (1560-1609) en Franciscus Gomarus (1563-1641). In 1611 verliet de contraremonstrantse hoogleraar Gomarus het in zijn ogen 'ketterse' Leiden om in Middelburg een benoeming tot hoogleraar te aanvaarden. Na Gomarus' vertrek naar Saumur in 1615 bloedde het college echter snel dood. In 1650 werd in Middelburg een volledig Athenaeum Illustre opgericht, maar deze instelling was eveneens geen lang leven beschoren, met name door ongelukkige benoemingen van hoogleraren en interne ruzies. In 1666 viel het doek voor deze instelling, al benoemde de Middelburgse overheid in de jaren erna nog wel een enkeling tot hoogleraar, bij wijze van beloning.

De heroprichting van de illustere school in 1709 bleek succesvoller dan de eerdere pogingen. De instelling zou een eeuw blijven bestaan, met in de tweede helft van de achttiende eeuw een bloeiperiode: een groeiend aantal studenten, wekelijkse colleges en onderwijs in de disciplines theologie, letteren, rechten en medicijnen. Studentenaantallen zijn niet bekend, behalve voor het jaar 1811. Toen volgden vijftig jonge mannen het onderwijs. Veel van de hoogleraren vielen onder de categorie die wel is aangeduid als die van de 'operetteprofessoren': predikanten of lectoren van de Latijnse school die hun benoeming tot hoogleraar kregen in ruil voor het afslaan van een beroep naar een andere plaats. Middelburg probeerde beroepen predikanten te bewegen te blijven, hetzij door een traktementsverhoging, hetzij door een eenmalige uitkering van 800 gulden in boeken of geld, hetzij door een hoogleraarsbenoeming.² Bij zulke hoogleraren is het nog maar de vraag of zij daadwerkelijk veel onderwijs hebben gegeven.

Onder de hoogleraren waren dus veel predikanten, onder wie bijvoorbeeld de gereformeerde piëtist Jacobus Willemsen, die van 1740 tot 1780 de leerstoel theologie bekleedde. Te Water zou hem niet meer als collega meemaken, wel diens opvolger en geestverwant Andreas Andriessen. De tweede theoloog aan de illustere school ten tijde van Te Waters hoogleraarschap was Hermanus Johannes Krom (1738-1804). Hij doceerde vanaf 1774 kerkgeschiedenis. Hij was eveneens piëtistisch, maar dan meer in evangelische trant, dat wil zeggen meer op de persoon van Jezus gericht dan op de gereformeerde dogmatiek. Later zou hij een van de oprichters van het evangelische Nederlandsch Zendeling Genootschap worden. Krom was zeer geïnteresseerd in fysicotheologie en in Bijbelexegese. Over dat laatste onderwerp wisselde hij uitvoerig van gedachten met Te Water, met wie hij zeer hartelijk omging.³ De overige collega's van Te Water waren de jurist Karel Koenraad Reitz (1748-1810), de doopsgezinde arts Gerard de Wind

² Frijhoff, 'Zeelands universiteit', 13; Lijst van benoemingen en geschenken, ZA, Verzameling Verheye van Citters, inv. nr. 54b.

³ Te Water aan H.J. Krom, 23 en 25 juni 1781, UBL, BPL 1188; H.J. Krom aan Te Water, 14 feb. 1785, ZB, Hs 1325; C. de Pater, 'Ds. Hermanus Johannes Krom: worstelen met 'geloof en wetenschap'', AZG 1987, 182-205, aldaar 186-197.

(1730-1800) en tenslotte de conrector van de Latijnse school, Walradus Prumers (†1786), die de leerstoel geschiedenis bezette.⁴

Te Water aan de Middelburgse illustere school

In augustus 1779 werd Te Waters benoeming tot hoogleraar vaderlandse geschiedenis en filosofie beklonken op een bijeenkomst op het Middelburgse stadhuis.⁵ Zijn traktement was vastgesteld op 600 gulden. Rond 1780 werden in overal in de Republiek leeropdrachten vaderlandse geschiedenis toebedeeld, bijvoorbeeld aan de reeds benoemde hoogleraren De Rhoer (Groningen) en Saxe (Utrecht). Door de opgekomen discussie over de neergang van de Republiek maakte de aandacht voor haar geschiedenis een grote opgang.⁶ Eind oktober 1779 nam Te Water afscheid van de Vlissingse gereformeerde kerk. Hij markeerde zijn benoeming op de illustere school op 15 maart 1780 met een inaugurele rede in de Nieuwe Kerk in Middelburg. Deze oratie ging met gepaard met alle gebruikelijke 'plechtigheden en solemniteiten'. Eén van de pensionarissen en een stadsbode begeleidden Te Water vanaf zijn huis in de Lange Noordstraat naar het kerkgebouw. In de kerk zaten alle leden van de stadsregering en de stadsbodes in hun ceremonieel gewaad en verder vele andere hoogwaardigheidsbekleders. Een muzikale omlijsting luisterde het geheel op.⁷

Te Water had naar eigen zeggen lang getwijfeld over het onderwerp van zijn oratie: 't Geene honderdmaalen gezegd is te herhalen valt niet in mijn' smaak, en zeer bijzonder te willen zijn, is gevaarlijk'.⁸ Uiteindelijk koos hij ervoor om niet al te bijzonder te zijn. Het onderwerp werd het nut aantonen van de beoefening van de vaderlandse geschiedenis voor diverse wetenschappelijke disciplines. Hij vroeg voorafgaand zijn goede vriend Tydeman of er al niet eens een vergelijkbare oratie gehouden was.⁹ Hij voorzag zijn inaugurele rede van de titel 'De voortreffelijkheid en waardigheid van de Nederlandse geschiedenis'. Hij dankte God, die hem in Zijn voorzienigheid zo goed geleid had tot het hoogleraarschap in Middelburg. Hij sprak zijn bewondering uit voor zijn beide leermeesters op historisch vlak, zijn vader en Wesseling.¹⁰ Te Water deelde exempla-

⁴ Frijhoff, 'Zeelands universiteit', 34-35; *Naamwijzer aantoonende alle de naamen en woonplaatsen van de edele achtbaare heeren regeerders der stad Middelburg in Zeeland, benevens derzelver voor-naamste bedienden*, Middelburg 1783, p. 22-23.

⁵ Burgemeesterskamer den 9 augustus 1779, ZA, Verzameling Verheye van Citters, inv. nr. 54b.

⁶ Blaas, 'Het karakter van het vaderland', 368-369.

⁷ Te Water, *Levens-berigt*, 187-188; H.M. Kesteloo, *De stadsrekeningen van Middelburg IX, 1700-1810*, Middelburg 1902, 125; vgl. de beschrijving van het ceremonieel rond de oratie van H.J. Krom in 1775: Afschrift stadsnotulen 11 maart 1775, ZA, Verzameling Verheye van Citters, inv. nr. 54b.

⁸ J. Verheye van Citters aan Te Water, 7 dec. 1779, KB, 129 E 7.

⁹ Te Water aan M. Tydeman, 7 dec. 1779, UBL, LTK 997.

¹⁰ Zie voor een bespreking van de inhoud van de oratie § 2.3.

ren van zijn oratie niet alleen uit in Zeeland: 26 vrienden en kennissen in Den Haag werden eveneens met een exemplaar verblijd.¹¹

Doordat het archief van de illustere school niet bewaard is gebleven, valt over Te Waters dagelijks werk in Middelburg helaas niet veel te zeggen. Enerzijds bestond het onderwijs uit wekelijkse openbare colleges, waarin hij het gehoor onderwees in aardrijkskunde en vaderlandse staatkundige geschiedenis, anderzijds gaf hij een aantal lessen per week bij hem thuis. Hij gebruikte bij zijn lessen in elk geval twee werken: *Primae lineae isagoges in eruditionem universalem* (1760) van de Duitse filoloog Johann Matthias Gesner (1691-1761) en de *Commentarii de Republica Batava* (1782) van de orangistische Leidse jurist Frederik Willem Pestel (1724-1805).¹² Het eerste was een bondige, puntsgewijze inleiding in de encyclopedische geleerdheid: alle terreinen van de wetenschap werden er kort in behandeld. Gesner was niet de allerbeste filoloog, maar als vriend van Ernesti en Von Mosheim wel onverdacht op theologisch vlak. De *Commentarii* van Pestel was het eerste uitvoerige historisch werk over de staatsinstellingen van de Republiek. In Leiden gebruikte Lodewijk Caspar Valckenaer het eveneens bij zijn colleges vaderlandse geschiedenis. Over de inhoud van Te Waters colleges is verder niets bekend. Wel over de frequentie ervan. In de zomer van 1781 meldde Te Water in een brief dat hij vier keer per week college gaf. In de wintermaanden was dat aantal groter.¹³ De rest van zijn tijd kon hij zich aan zijn historische studies wijden en zich als secretaris voor het Zeeuwsch Genootschap inzetten. Weliswaar preekte hij af en toe in Middelburg of in de omringende dorpen, maar na zijn vertrek uit Vlissingen had hij geen benoeming meer als predikant.

Hij behield wel zijn invloed in de kerk door zijn benoeming tot *actuarius perpetuus* van de classis Walcheren. Vanaf 1780 bekleedde hij dit ambt. Het bracht hem 5 pond Vlaams per jaar op.¹⁴ De functie hield onder andere in dat alle post door zijn handen ging, dat hij het archief en het zegel van de classis beheerde, dat hij erop toezag dat de classis volgens haar wetten handelde en dat hij bij afwezigheid van de preses diens plaats mocht innemen op de vergadering.

¹¹ Behalve een exemplaar op de beste kwaliteit papier aan Verheye van Citters gingen er exemplaren naar: 'Raadspensionaris van Bleiswijk; Hofprediker Roijer; Secretaris Roijer; Adv. Fiskaal van de Craght; Wassenauer van Spanbroek; Advokaat Visser; St. Gener. W. van Citters; St. Gener. W. van Citters W.z.; St. Gener. Cou; St. Gener. Van Brakel; Raad v. St. Stavenisse Pous; Raad v. St. Van Zichtenbergh; Wassenauer van Katwijk; Raadsheer Hoog; Secretaris Van Hees; Advokaat van Nijeveld; Meerman; Griffier van Spaen; Lijnden tot Hemmen; Raedsheer De Beaufort; Prof Balkeij; Pred. Nieuwland; Advokaat Paulus; Rentmeester Burman; Raadsheer Millet; Griffier Brodt' (Te Water aan J. Verheye van Citters, 10 sept 1780, KB, 129 E 7).

¹² Te Water, *Levens-berigt*; 191-193. Afschriften betreffende scholen, 9 aug. 1779, ZA, Verzameling Verheye van Citters, inv. nr. 54b; I.M. Gesner, *Primae lineae isagoges in eruditionem universalem nominatim philologiam, historiam et philosophiam*, Göttingen en Leipzig 1760; F.W. Pestel, *Commentarii Republica Batava*, Leiden 1782; *Neue Deutsche Biographie* VI, Berlijn 1964, 348-349.

¹³ J.W. te Water aan J. Verheye van Citters, 26 juli 1781, KB, 129 E 7. Volgens Willem te Water gaf zijn broer in Middelburg dagelijks college en daarnaast in het auditorium een openbaar college, zie: W. te Water, Aanteekeningen rakende J.W. te Water, GAV, Collectie Van der Os, D 30, f. 5.

¹⁴ Acta Classis Walcheren 1770-1789, ZA, ACW, inv. nr. 16, 9 maart 1780.

Verder was hij de classis ten nutte door een register te maken op de acta van de classis.¹⁵ Zo bleef Te Water een belangrijk persoon in de classis, ook toen hij niet langer predikant was. In deze jaren nam hij ook zitting in de commissie ad autographa, die in Den Haag de oorspronkelijke stukken van de Dordtse synode nazag. Tevens stelde hij in 1781, als voorzitter van een andere commissie, een concept op voor de vlootdienst, een reglement voor de predikanten die dienst deden op oorlogsschepen.¹⁶ Het reglement voorzag in twee kerkdiensten op zondag, ochtend- en avondgebeden en een tweemaandelijks avondmaal. Bovendien gaf het regels voor een ordelijke gang van zaken. Het drong aan op de instelling van een kerkenraad, de oefening van de tucht en het meegeven van attestaties aan vertrekkende leden. Het concept is door meerdere provinciale synodes beoordeeld en verbeterd, maar werd desondanks in 1787 definitief terzijde gelegd.

5.3 De eerste jaren als hoogleraar te Leiden

Benoeming in Leiden

Al vielen Te Water naar eigen zeggen ‘onbeschrijfelijke genoegens’ te beurt als Middelburgs hoogleraar, met het oog op zijn lage inkomen waren de tekenen van een mogelijke benoeming in Leiden hem meer dan welkom.¹⁷ Het Middelburgse traktement van 600 gulden was bepaald geen vetpot. In het begin van 1784 was het Leidse geluk weggelegd voor Brouërius Broes. Dit moet voor Te Water een tegenvaller zijn geweest, want Broes was de predikant die de lege plaats die Te Water in Vlissingen achterliet had opgevuld.¹⁸ Desondanks stuurde hij naar aanleiding van een verzoek van de Leidse hoogleraar Petrus Rietveld (1739-1784) een lovend getuigenis over Broes naar Leiden. Hij bevestigde dat de gezondheidstoestand van Broes hem niet verhinderde om naast zijn hooglerschap de vacature van een halve predikantsplaats in Leiden te vervullen. Hij misgunde Broes zijn benoeming niet.¹⁹

Door het overlijden van de coccejaan Rietveld later in het jaar 1784 ontstond een nieuwe vacature in de Leidse theologische faculteit. Omdat Broes uiteindelijk geen interesse bleek te hebben in de halve predikantsplaats werd de nieuwe hoogleraar geacht deze post eveneens te vervullen. Vrienden en beken-

¹⁵ Wetten de Classicaale vergadering in Walcheren (1779), ZA, ACW, inv. nr. 50, f. 71-76; Register der Sijnodale en Classicale Boeken en Schriften, bewaard wordende bij de weleerwaardige classis Walcheren, opgemaakt door Jona Willem te Water, ZA, ACW, inv. nr. 43.

¹⁶ Acta Classis Walcheren 1770-1789, ZA, ACW, inv. nr. 16, 6 juni 1781, 4 april en 4 juli 1782; J. Loosjes, ‘Twee reglementen voor vloot- en legerpredikanten’, NAKG 15 (1919) 220-233 (met op p. 222-225 de tekst van Te Waters reglement).

¹⁷ Te Water, *Levens-berigt*, 198-205; Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame III, De werken van de wetenschap. De Leidse universiteit, 1776-1876*, Amsterdam 2005, 60-62.

¹⁸ Acteboek kerkenraad 1777-1792, GAV, NHK Vlissingen, inv. nr. 308, 8 april 1780.

¹⁹ Te Water aan M. Tydeman, 28 jan. 1784, UBL, LTK 997.

den van Te Water begonnen voor hem te lobbyen, ook de Patriotten onder zijn vrienden. Dit werkte negatief voor hem uit. De Leidse curatoren vermoedden geheel ten onrechte dat Te Water eveneens een Patriot was. Het overtuigen van curator Pieter van Bleiswijk (1724-1790), tevens raadpensionaris van Holland, duurde het langst. Hij liet zich pas vermurwen nadat de eerste edele van Zeeland voor Te Waters orangistische politieke overtuiging had ingestaan. De eerste edele was op dat moment jonkheer Willem Carel Hendrik van Lynden van Blitterswijk (1736-1816), heer van Colverschoten, via zijn moeder gelieerd aan de Te Water zo dierbare Van Borssele van der Hooges. Op 30 oktober 1784 besloten de curatoren tot de benoeming van Te Water tot hoogleraar in de theologie en de kerkgeschiedenis en zonden hem ten bewijze hiervan een benoemingsdiploma toe. Zij stelden hem aan tegen een jaarwedde van 2000 gulden. De halve predikantsplaats zou hem jaarlijks 750 gulden extra opleveren en ten behoeve van zijn verhuizing kreeg hij nog eens 300 gulden eenmalig. Een patriottische krant mopperde dat in Leiden iemand benoemd was die in een 'zeer kwaade reuk' stond omtrent 'Zyne Anti Patriöttische Principes'.²⁰

Op 15 februari 1785 vertrok het schip dat Te Water en zijn echtgenote naar Leiden zou vervoeren. Een storm bemoeilijkte de reis en werd gevolgd door mist en tenslotte ijsgang. Het schip kon slechts met moeite vlakbij Gouda komen. Daar moest op 19 februari de reis worden afgebroken, aangezien het ijs verder varen onmogelijk maakte. De reis per koets vervolgen was onmogelijk wegens de zwakke gezondheid van Te Waters echtgenote. Bovendien hadden ze in dat geval hun ingepakte goederen op het schip moeten achterlaten. Het gaf Te Water de gelegenheid om kennissen te bezoeken. Tevens had hij alle tijd om de aanwezige handschriften en brieven in de Goudse bibliotheek te bestuderen. Pas vier weken later bereikte het schip de sleutelstad.²¹ Te Water zag de stad waar zijn vader gestudeerd had en zijn grootouders begraven lagen niet voor het eerst. Tijdens zijn studie in Utrecht had hij reeds een bezoek gebracht aan Leiden. Als predikant was hij minstens driemaal in Leiden geweest, zoals blijkt uit zijn album amicorum.²² In 1763 schreven in het album Ewald Hollebeek, hoogleraar theologie, diens vader Jeremias Hollebeek, emeritus predikant, en de hoogleraar oosterse talen Jan Jacob Schultens. In 1766 had hij in Leiden de hoogleraren Valckenaer en Ruhnkenius ontmoet. In 1772 maakte Te Water een reisje door de Republiek waarbij hij naast Franeker en Groningen ook Leiden aandeed.²³ Bij

²⁰ P.W. van Wissing, *Henricus van Bulderen (1718-1794) en zijn Zutphensche Courant*, Hilversum 2001, 105; Benoemingsdiploma, UBL, Archief van Senaat en Faculteiten 1575-1877 (hierna: ASF), inv. nr. 308, Documenta Actorum 1783-1788, 1785 no. 12; Net-resolutiën van Curatoren 1781-1803, UBL, Archief van Curatoren 1574-1815 (hierna: AC1), inv. nr. 35, 30 okt. 1784 en 1 feb. 1785.

²¹ Te Water aan J. de Vries, 28 feb. 1785, KB, 121 B 9; Te Water aan ZG, 28 feb. 1785, Archief ZG, ZA, inv. nr. 59 nr. 126a; Te Water, *Levens-berigt*, 206.

²² Album amicorum J.G. te Water, UBL, BPL 2146, f. 12^r, 25^r, 28^r, 47^r, 56^r, 65^r, 69^r, 76^r.

²³ D. van Alphen aan Te Water, 1 okt. 1772, UBL, LTK 1004.

deze gelegenheid ontmoette hij de Leidse hoogleraren Van de Wynpersse, Gillissen en Van de Kemp.

In Leiden ruimden de hoogleraren gedurende de tijd dat Te Waters schip vastzat het laatste obstakel op dat zijn aantreden in de weg stond. Te Water had zijn studie in Utrecht nooit afgerond met een doctoraat. De theologische faculteit verzocht daarom de senaat hem zonder disputatie of onkosten te doctoreren. De senaat voldeed aan dit verzoek op 19 maart 1785. Hierbij verzwegen ze tot Te Waters grote verbazing zijn laatste aanstelling. De senaat omschreef hem niet als hoogleraar te Middelburg, maar als voormalig predikant van Vlissingen en als historieschrijver van Zeeland. De hoogleraren uitten zich, met andere woorden, denigrerend over de academische aspiraties van Zeeland, aspiraties die een aantal jaren eerder de kop in waren gedrukt door de Leidse universiteit. De Zeeuwen probeerden toen in Zierikzee overeenkomstig de bepalingen van het testament van de in 1756 overleden Pieter Mogge een eigen universiteit te stichten. De kunstgreep die de senaat op Te Waters doctorsbul toepaste deed hem vooral 'lagchen': 'Hoe ijdel en dwaas is somtijds de eergierigheid!'²⁴

De inaugurele oratie

Op 9 april 1785 werd Te Water in Leiden de vergadering van de senaat binnengeleid en door de Leidse hoogleraren in hun midden welkom geheten.²⁵ Direct daarna begaf het gezelschap zich naar het Groot Auditorium waar Te Water zijn inaugurele oratie hield. De oratie had hij gedurende de bootreis naar Leiden opgesteld, zodat hij op zijn geheugen had moeten vertrouwen. Al zijn boeken zaten ingepakt in een ander schip dat vanwege de weersomstandigheden veel later dan gepland uit Middelburg had kunnen vertrekken.²⁶ Als onderwerp had hij gekozen voor een pleidooi voor het nauw verbinden van kerkgeschiedenis en theologie, de beide disciplines waarin hij een leerstoel bekleedde. Te Water zette zijn rede in met de vermelding van de vele hartelijke berichten die hij had ontvangen uit Zeeland, niet alleen van familie en oud-collega's, maar ook van de leden van de Staten van Zeeland. Bellamy zou hem na het houden van de oratie eveneens hartelijk feliciteren met de wijze waarop hij zegepraalde na de 'Vlissingsche onāangenaamheden'.²⁷ Te Water hechtte er verder aan te melden dat vele leden van de Zeeuwse elite, hoewel zij niet aanwezig waren, hem hadden verzekerd van hun waardering voor hem. Hij stak op zijn beurt de loftrompet op de goddelijke voorzienigheid, die zijn lot zo gelukkig bestuurd had dat hij benoemd was tot hoogleraar te Leiden. Hij herdacht de hoogleraren die hij op-

²⁴ Te Water, *Levens-berigt*, 210-211; Acta Facultatis Theologicae in Academia Lugduno-Batava ab anno MDCCLI, UBL, ASF, inv. nr. 368, 1785; P.C. Molhuysen (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit* VI, 's-Gravenhage 1923, 118*; Frijhoff, 'Zeelands universiteit', 14-16.

²⁵ Molhuysen, *Bronnen* VI, 273.

²⁶ Te Water aan J. de Vries, 28 feb. 1785, KB, 121 B 9.

²⁷ J. Bellamy aan Te Water, 15 april 1785, ZB, Hs 2296; Te Water, *Oratio de studio historiae ecclesiasticae*, 3-6. Zie voor de theologische inhoud van de oratie § 4.2.

volgde, niet alleen Rietveld, maar ook Gerard Johannes Nahuys (1738-1781), de laatste hoogleraar kerkgeschiedenis. Helaas waren zij de Leidse universiteit veel te jong door de dood ontvallen. Het mocht echter tot troost strekken dat zij nu overgegaan waren naar het zalig hemelleven. Hen op waardige wijze opvolgen was een zware taak in de ogen van de zich bescheiden opstellende Te Water. Hij durfde dit echter op zich te nemen in vertrouwen op de hulp van God, die hem tot dan toe in geen enkel geval in de steek had gelaten.

Aan het slot van zijn rede zette Te Water de gebruikelijke retoriek voort. Hij besteedde aandacht aan degenen onder de collega's die hem al langer bekend waren.²⁸ Daaronder waren niet alleen mensen die bevriend waren geweest met zijn vader, maar ook met Te Water zelf. Naast de eerder genoemde Broes was dat hoogleraar medicijnen Oosterdijk, zijn goede vriend uit de Utrechtse studententijd. Te Water hoopte niet alleen met hen, maar met alle hoogleraren vriendschappelijk om te gaan. Vriendschap en eendracht, zo hield hij zijn gehoor voor, waren van het grootste belang voor staat, kerk en universiteit. Dat wilde niet zeggen dat hij tegen vrijheid van mening en spreken was. Wie het met de anderen oneens was, mocht dat uiten, zolang dat tenminste zonder afgunst of bijtende woorden gebeurde. Met andere woorden: vrijheid van meningsuiting behoorde gepaard te gaan met gematigdheid.

Aan de studenten beloofde Te Water zich in te spannen hun zo goed mogelijk ten dienste te zijn. Een speciale groet ging naar de studenten die net als hij de overstap van Middelburg naar Leiden gemaakt hadden. Hij onthulde eveneens de onderwerpen waarover hij college zou gaan geven: dogmatiek, exegese en kerkgeschiedenis. Dat laatste onmisbare vak, dat de periode van de eerste mens tot de eigen tijd bestreek, zou hij in een cyclus van twee jaar aanbieden en hij beloofde daarin de studenten de weg naar de beste bronnen wijzen. Hierna vroeg Te Water God, de beschermer van kerk en academie, om bloei van de universiteit. Hij wenste dat zij een beschermer zou zijn van de ware vrijheid, van de heilige wetten, van de openbare rust en van de godsdienst. Met die wens kwam de oratie tot een einde. Na afloop werd Te Water in de gebruikelijke plechtige optocht naar huis begeleid, in zijn geval een zeer korte tocht. Hij had tijdelijk van boekverkoper Johannes Luchtmans een pand gehuurd dat in later tijd met het pand waarin Luchtmans woonde is samengevoegd tot het huidige Rapenburg 69.²⁹ Te Waters tijdelijke huisvesting lag slechts één pand verwijderd van het Academiegebouw. In deze gehuurde woning kon Te Water uitrusten, aangezien na twee weken het academische zomerreces begon.

²⁸ Te Water, *Oratio de studio historiae ecclesiasticae*, 44-51.

²⁹ Th.H. Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht VIb, Het rijk van Pallas*, Leiden 1992, 641.

De eerste jaren in Leiden

Te Water kocht in 1785 een eigen huis in Leiden, recht tegenover het Academiegebouw, het huidige Rapenburg 52.³⁰ Hij verkreeg de woning in eigendom voor 5000 gulden van de erfgenamen van hoogleraar geneeskunde Gualtherus van Doeveren. De verhuizing kon pas in mei 1786 plaatsvinden, omdat bij de koop was bedongen dat de toenmalige huurders enige tijd in het huis mochten blijven wonen. Te Water betrok het huis met zijn vrouw en twee dienstbodes. De pijn van hun kinderloos gebleven huwelijk werd enigszins verzacht door de komst van Paulina te Water (1770-1833), een nichtje van Jona Willem. Paulina, door familie en vrienden Pautje genoemd³¹, kwam in 1793, na het overlijden van haar vader Jan, bij het echtpaar Te Water-Mounier in huis wonen. Zij kwam waarschijnlijk vooral om voor haar tante te zorgen die voortdurend problemen had met haar gezondheid.

Te Waters jongere broer Willem, tot dan toe predikant te Hulst, verhuisde met zijn vrouw Alida de Backer in 1788 naar Leiden vanwege zijn benoeming tot subregent van het Statencollege. Dit in 1592 gestichte college huisvestte theologiestudenten die te weinig geld hadden om zelf hun studie te bekostigen en daarom van de overheid een beurs kregen.³² Na de opheffing van het Statencollege in 1807 werd hij aangesteld tot inspecteur van de dertig studenten die van overheidswege een beurs kregen. Bovendien doceerde hij deze studenten exegese Oude Testament. In 1811 werd hij door de Leidse theologische faculteit tot doctor honoris causa gepromoveerd. Zo werd hij net als Jona Willem doctor zonder een proefschrift te hebben geschreven, zij het dat Willem zelfs geen enkel boek op zijn naam heeft staan. Het enig kind van Willem en zijn vrouw, een zoontje dat ze in juli 1789 kregen, ontving dezelfde voornamen als zijn oom en ging zo net als hij door het leven als Jona Willem te Water. Bij de doop traden oom en tante Te Water-Mounier op als doopgetuigen. Helaas zou dit kind geen gelukkig lot zijn beschoren. Het jongetje was later 'veeltijds ziekelijk' en zou nooit de volwassen leeftijd bereiken.³³ Hij overleed op veertienjarige leeftijd.

De verhuizing naar Leiden betekende niet dat de contacten met de Zeeuwse kennissen verwaterden. Te Water bleef trouw corresponderen met bijvoorbeeld Van de Perre en neef Lambrechtsen. De contacten met vrienden die al eerder naar Holland verhuisd waren, haalde hij des te steviger aan. Te Water en de in Den Haag wonende Verheye van Citters bezochten elkaar regelmatig. Te Water drukte in zijn uitnodigingen hem enkele keren op het hart om toch vooral zijn

³⁰ Th.H. Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* Vb, 's Gravensteyn, Leiden 1990, 638-718, m.n. 641, 665-666.

³¹ Boudien de Vries, 'Het sociaal-culturele leven: nut en vermaak', in: R.C.J. van Maanen en Dez. (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 1795-1896, Leiden 2004, 174-193, aldaar 188.

³² Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame I, Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672*, Amsterdam 2000, 151-163.

³³ Te Water aan J. Verheye van Citters, 25 dec. 1796, KB, 129 E 7; Koenheim, 'Te Water, Ockerse en het begraven', 19. Op zijn grafsteen is per abuis als geboortjaar 1788 gezet in plaats van 1789.

kinderen mee te nemen.³⁴ De zomer brachten de familieleden als vanouds graag buiten de stad door. Middelburg ontvluchtte het echtpaar Te Water-Mounier bijvoorbeeld door een verblijf op het buiten Goltzstein bij Middelburg of bij broer Willem in Vrouwenpolder.³⁵ Leiden verruilden zij bijvoorbeeld in 1791 van half april tot en met september voor Rhijenburg, een huis in de nabijheid van het Haagsche Schouw, waarvandaan de ruïne van de abdij van Rijsburg kon worden bezocht. Het lange verblijf was noodzakelijk om Te Water aan te laten sterken na een maandenlange periode van ziekte en vermoeidheid.³⁶ Later verbleven zij meerdere zomers in Warmond.³⁷

Een deel van het via het Pieterskerkhof bereikbare achterhuis van het woonhuis aan het Rapenburg was reeds door vroegere eigenaars gebruikt als collegezaal. Te Water gebruikte deze ruimte eveneens voor dit doel. Naast de op de *series lectionum* aangekondigde openbare colleges over de uitleg van moeilijke tekstgedeelten in het Nieuwe Testament gaf hij diverse privatissima. Zij besloegen gedurende zijn Leidse jaren zo ongeveer alle terreinen van de theologie. De onderwerpen varieerden van preekkunde tot preekoefening, van dogmatiek tot apologetiek, en van exegese van diverse Bijbelboeken tot de geschiedenis van het christendom vanaf de schepping.³⁸

Voor kennissen in Zeeland was Te Water het uitgelezen aanspreekpunt voor het geval zich moeilijkheden voordeden met hun in Leiden studerende kinderen of wanneer zij met het oog op hen om gunsten wilden vragen. In dat geval waagden zij het Te Waters 'hooggewichtige bezigheden hier om te interromperen' om hem te vragen hoe het precies zat met bijvoorbeeld het opnieuw inschrijven van een zoon die na een ernstige ziekte hersteld was en zijn studie voort wilde zetten.³⁹ Verzoeken om ver weg studerende zonen toch vooral aan het belang van godvruchtigheid te herinneren, kwamen ook bij hem binnen. Verder hielp hij soms door de jonge studenten geld voor te schieten.⁴⁰ Noodkrenten uitten de bezorgde vaders eveneens aan zijn adres, bijvoorbeeld: 'Lieve Te Water wat moet dat worden?' – dit naar aanleiding van een student die al jaren bezig was met het leren van Hebreeuws en nog steeds maar niet verder kwam

³⁴ Te Water aan J. Verheye van Citters, 5 okt. 1789, 6 aug. 1795, 21 juli 1796, KB, 129 E 7.

³⁵ Te Water aan J. Verheye van Citters, 10 sept. 1780 en 2 aug. 1782, KB, 129 E 7; Te Water aan M. Tydeman, 26 aug. 1782, UBL, LTK 997.

³⁶ Te Water aan J. Verheye van Citters, 9 sept. 1791, KB, 129 E 7; Te Water aan H. van Wijn, 14 april 1791, KB, 74 B 5; Te Water aan P.B. van Damme, 18 april en 1 juni 1791, MMW, Archief Van Damme, 402/405 en 402/407.

³⁷ Te Water aan H. van Wijn, 6 okt. 1794, KB, 74 B 5; Te Water aan J. Verheye van Citters, 6 aug. 1795 en 9 juli 1796, KB, 129 E 7; J. de Fremery aan Te Water, 24 aug. 1797, UBUVA, 7 Dh.

³⁸ Molhuysen, *Bronnen* VII, 85*; J.W. te Water, *Historia Ecclesiastica Novi Testamenti partes III* (1805), UBUVA, 1 E 41-44; *Dictata ad hist. eccl. Veterus Foederis 1809-1810*, Car. Gui. Pape scripsit, KB, 79 H 10.

³⁹ E.Ph. van Visvliet aan Te Water, 1791, ZB, Hs 2138.

⁴⁰ A. Moens aan Te Water, 22 april 1786, ZB, Hs 2076; F.T. Reitz aan Te Water, 22 maart 1790, ZB, Hs 477.

dan het lezen van een woord per halve minuut.⁴¹ De contacten met Zeeland leverden bij tijd en wijle in Leiden een zending met Zeeuwse lekkernijen op, waaronder letterkoek (een soort banketletter), zeekraal en natuurlijk mosselen.⁴²

Voor de directe familie was de oom in Leiden een uitkomst. Drie neven van het echtpaar Te Water-Mounier kwamen vanuit Zeeland naar Leiden om hun doctoraat te behalen: Paul Mounier, Marinus Imans en Willem Jacobus te Water.⁴³ De zonen van Meinard Tydeman kregen in Leiden een warm onthaal, mede omdat Tydeman zich vroeger in Utrecht had ontfermd over Te Waters broer Willem. Te Water zette zich extra voor hen in omdat Tydeman toen zijn zonen gingen studeren uit zijn ambt was gezet ten gevolge van de Bataafse Revolutie. Te Water ontving Hendrik Willem Tydeman (1778-1863) in 1798 meermalen in zijn huis. Hij mocht ten behoeve van zijn dissertatie gebruik maken van Te Waters bibliotheek. Zijn jongere broer Barend Frederik (1784-1829) kreeg in 1801 alle mogelijke hulp bij het beginnen van zijn studie theologie. Te Water regelde beurzen, aanbevelingsbrieven, gaf hem zelf lessen Latijn en Grieks en schakelde broer Willem in voor het leren van Hebreeuws.⁴⁴ Hij heeft echter nooit studenten in huis genomen, ook zijn eigen neven niet.⁴⁵

Opnieuw predikant

Op 1 mei 1785 werd Te Water bevestigd als predikant van de Leidse gereformeerde kerk. Voor zijn intrededienst in de Pieterskerk koos hij als Bijbelgedeelte Efeziërs 4:11-15. Deze perikoop handelt over de opbouw van de christelijke gemeente als lichaam van Christus. Aan de kerkenraad overlegde hij 'allerloffelijkste' getuigischriften van de Vlissingse kerkenraad en de classis Walcheren.⁴⁶ Te Water had een halve aanstelling als predikant. Wellicht was hij daarom geen frequent bezoeker van de Leidse kerkenraadsvergaderingen. In 1786 kwam hij wel in een kerkenraadscommissie die het probleem moest oplossen dat de namen van dopelingen dikwijls niet goed in het kerkelijk register terecht kwamen.

⁴¹ J. Ballot aan Te Water, 6 sept. 1788, ZB, Hs 2025.

⁴² A. Andriessen aan Te Water, 23 jan. 1796, ZB, Hs 2069; N.C. Lambrechtsen aan Te Water, 20 april en 19 mei 1818 en 12 april 1820, ZB, Hs 2028, 2029 en 1950; J.A. van de Perre aan Te Water, 22 juni 1785, ZB, Hs 2071.

⁴³ Paul Mounier, zoon van de broer van Te Waters echtgenote promoveerde 16 sept. 1786 in de rechten, Marinus Imans, zoon van de zuster van Te Waters echtgenote promoveerde 4 dec. 1789 in de medicijnen, Willem Jacobus te Water, zoon van Te Waters broer Jacobus Cornelius, promoveerde 6 maart 1790 in de rechten (Molhuysen, *Bronnen* VI, 121*, 131*).

⁴⁴ Te Water aan M. Tydeman, 30 mei 1798, 22 mei en 13 juli 1801 en 8 aug. 1804, UBL, BPL 945.

⁴⁵ Uit het Leidse bevolkingsregister over de jaren 1796-1804 (RAL, Stadsarchief van Leiden 1574-1816, inv. nr. 7161, gemeente 9, nr. 23), de volkstelling van 1815 (RAL, Stadsarchief van Leiden 1574-1816, inv. nr. 1308, wijk 4, nr. 655) en een steekproef uit een aantal recensierollen van leden van de Leidse academie (1787, 1790 en 1810) blijkt dat Te Water geen studenten in huis had. Willem Jacobus te Water werd in 1790 ondergebracht bij zijn oom Willem te Water junior (UBL, ASF, inv. nr. 158, 160, 161, 185).

⁴⁶ Actenboek kerkenraad 1768-31 augustus 1787, RAL, Kerkenraad Nederlandse Hervormde Gemeente Leiden (hierna: Kerkenraad NHGL), inv. nr. 13, 29 april 1785.

Dit speelde vooral wanneer de vader van het kind niet geletterd was. Vlak voor het instellen van de commissie waren twee verzoeken tot correctie van verkeerd gespelde namen in het doopregister bij de kerkenraad binnengekomen. De commissie kwam met het voorstel de Leidse schoolmeesters voorgedrukte briefjes te verschaffen. De doopouders konden bij een schoolmeester in de buurt op het briefje de namen van het kind, de ouders en de getuigen laten invullen. Deze konden vervolgens door de predikant vanaf het briefje worden overgeschreven in het doopregister.⁴⁷

Verder hield de kerkenraad zich bezig met de juiste wijze van dopen van de vele buitenechtelijke kinderen en met het bestraffen van slinkse ouders die hun onwettig nageslacht voor echt wilden laten doorgaan. Dit probeerden zij door de kinderen door derden in een andere gemeente te laten dopen. De vraag wie van de hoogwaardigheidsbekleders zitting mochten nemen in de beste kerkbanken bleef eveneens gedurig aandacht vragen. De kerkenraad steggelde verder tevergeefs met de overheid over een betere plaatsing van de avondmaalstafels, aangezien de avondmaalsvieringen weinig stichtelijk verliepen. Dit kwam doordat de mannen- en vrouwentafels te dicht opeen stonden en de vrouwen soms aan de mannentafels gingen zitten.⁴⁸ Te Water hield zich van deze kwesties afzijdig.

Hij bemoeide zich in 1788 wel met de benoeming van ouderlingen die lid waren geweest van een opgeheven patriottisch gezelschap.⁴⁹ Meerdere kerkenraadsleden maakten hier bezwaar tegen. De meeste predikanten, ook Te Water, zagen in deze benoeming geen probleem. Later kwam een groep burgers met protestschriften – Te Waters gedachten zijn hierbij ongetwijfeld naar de Vlis-singse kerkbouwstrijd teruggegaan. Deze burgers waren van mening dat de Patriotten een ‘doodschuldige misdaad’ aan te rekenen viel vanwege hun deelname aan de ‘voorledene beroertens’. Alsof dat nog niet erg genoeg was had ‘een van hun de Remonstrantsche Kerk verciert’. Uit onderzoek naar dat laatste bleek dat de bewuste persoon, om alle dingen te beproeven, wel eens naar remonstrantse diensten was geweest. Hij wilde grondige kennis van andersdenkenden verkrijgen. Op grond daarvan, zo stelde hij, had hij een afkeer van de ideeën van de remonstranten gekregen en was hij des te meer overtuigd geraakt van zijn eenmaal afgelegde geloofsbelijdenis in de Gereformeerde Kerk. Omdat de kerkenraad niet in politieke kwesties wilde treden was de kous daarmee af. De ouderlingen werden gewoon benoemd.

⁴⁷ Actenboek kerkenraad, RAL, Kerkenraad NHGL, inv. nr. 13, 16 dec. 1785, 10 feb. en 24 maart 1786.

⁴⁸ De kerkenraad zou de Bataafse Revolutie aangrijpen om zonder bemoeienis van de overheid de tafels op de gewenste manier te plaatsen (Actenboek kerkenraad 7 september 1787-31 augustus 1798, RAL, Kerkenraad NHGL, inv. nr. 14, 29 mei, 4 en 29 sept. en 27 nov 1789, 16 en 23 maart 1792, 11 sept. 1795)

⁴⁹ Actenboek kerkenraad, RAL, Kerkenraad NHGL, inv. nr. 14, 29 dec. 1788-9 jan. 1789.

Te Water in de theologische faculteit en de senaat

Op het moment dat Te Water zijn intrede deed in Leiden bestond de theologische faculteit uit vier hoogleraren. Ondanks het feit dat zij niet allen exact dezelfde theologische richting toe waren gedaan, gingen zij zeer harmonieus met elkaar om. De voetiaan Aegidius Gillissen (1712-1800) was de conservatiefste, Broes, die vlak voor Te Water was benoemd, was de vooruitstrevendste. Broes stond bekend als een liberale theoloog. Hij kwam ernstig in de problemen toen hij in 1790, in een voorrede op zijn uitgave van catechismuspreken van zijn leermeester Petrus Curtenius (1716-1789), samen met het 'verlichtste deel des menschdoms' wat al te reikhalzend had uitgezien naar een betere tijd waarin Jezus de 'slagboom der vooroordelen, die den voordgang eener verlichtte deugd onder het menschdom zoo jammerlijk stuit' zou verbrijzelen. Hij was gedwongen zich later in heel wat bochten te wringen om uit te leggen dat hij daarmee louter aan die deugd gedacht had die groeide op 'den wortel des geloofs aan de Verzoening' door Jezus' borgtochtelijk lijden, een deugd die slechts voortkwam uit 'eene bovennatuurlyke werking des Heiligen Geestes'.⁵⁰ Tussen Gillissen en Broes in kunnen Boers en Hollebeek geplaatst worden. Carolus Boers (1746-1814) gaf behalve diverse preken het *Handboek voor jonge predikanten* (1807) uit. Ewald Hollebeek was een pleitbezorger van de Engelse preekmethode. Hij was fel tegen dogmatische haarkloverij en bepleitte vroomheid, liefde, vrede en tolerantie. Waarschijnlijk stond hij model voor 'Professor Maatig' in de *Historie van den Heer Willem Leevend* van Betje Wolff, zijn schoonzuster, en Aagje De-ken.

In het jaar 1786 speelden een tweetal zaken in de universiteit waarbij de theologische hoogleraren betrokken waren. In de eerste plaats speelde de kwestie van de approbatie van een boek van de Rotterdamse predikant en hoogleraar Johannes Jacobus le Sage ten Broek (1742-1823).⁵¹ Hij was in de problemen gekomen doordat zijn classis hem van onrechtzinnigheid beschuldigde, een verdenking die waarschijnlijk was geuit om het ware probleem aan te kunnen pakken: zijn patriottische sympathieën. Een preek van zijn hand die hij aan de Leidse theologische faculteit ter approbatie aanbood, vonden de hoogleraren niet 'gematigd' genoeg. Omdat zij vreesden dat het 'de ongerechtigheden in 't Vaderland' slechts zou vermenigvuldigen, wensten zij dan ook unaniem dat het stuk nooit in druk zou verschijnen. Even afwerend reageerde de faculteit in 1787 op het verzoek van de Staten van Holland en Friesland om een beoordeling van een boekje van Ten Broek over de 'borgtochtelijke voldoening' van Jezus' lijden. Op dit punt had zijn kerkenraad hem van onrechtzinnigheid beschuldigd. Deze keer

⁵⁰ Petrus Curtenius, *Leerredenen over den Heidelbergschen catechismus* I (uitgegeven door Brouërius Broes), Leiden 1790, v, viii.

⁵¹ *BLGNP* III, 316-317.

hielden de hoogleraren de boot af. Omdat Ten Broek was afgezet als predikant en tevens verbannen achtten zij het onderzoek overbodig.⁵²

In de 'kwestie Schwab' in 1786 leken de hoogleraren aanvankelijk opnieuw eensgezind op te trekken. De oorzaak van deze kwestie was een bekroond antwoord op een prijsvraag van het Stolpiaans Legaat.⁵³ Dit legaat was voortgekomen uit het testament van Jan Stolp (1671-1753), een ambtelooos burger te Leiden die het christelijke geloof wilde beschermen in een tijd van scepticisme en godsdienstige onverschilligheid. Hij bestemde daarom 10.000 gulden uit zijn nalatenschap voor de Leidse universiteit. Dit geld moest de universiteit gebruiken om prijsvragen uit te schrijven op het gebied van de natuurlijke theologie en van de christelijke zedenleer. Daarnaast behoorde het ook aangewend te worden om apologetische lectuur aan te schaffen voor de universiteitsbibliotheek. In 1785 schreef het Stolpiaans Legaat een vraag uit over het feit dat het christelijke geloof slechts in weinig gevallen de harten van de gelovigen tot deugd vormde. Hoe kon dit verbeterd worden? Het antwoord van de Duitser Johann Christoph Schwab (1743-1821), hoogleraar in de logica en metafysica in Stuttgart, was het beste, althans in de ogen van het curatorium van het Stolpiaans Legaat, bestaande uit de Leidse hoogleraren Allamand, Pestel, Ruhnkenius, Schultens en Paradijs. De verhandeling van Schwab werd bekroond en uitgegeven.

De theologische faculteit nam met veel verdriet kennis van de inhoud van het stuk: de auteur dacht veel te lichtvaardig over de verdorvenheid van de mens, die volgens de gereformeerde leer veel dieper was dan hij naar voren bracht. Bovenal kwam het christelijke geloof er in zijn bespreking wel erg bekaaid van af. In Schwabs verhandeling was volgens de theologen weinig onderscheid meer tussen het christelijke geloof en de natuurlijke godsdienst. Met andere woorden: Schwab verkondigde het deïsme. De toenmalige decaan van de theologische faculteit, Broes, bezon zich op actie. Hij had waarschijnlijk, in tegenstelling tot zijn faculteitsgenoten, enige sympathie voor de verhandeling. Broes besloot daarom tot een reactie die alle theologen tevreden zou kunnen stellen: hij bracht geen weerwoord tegen de verhandeling naar buiten, maar een verklaring waarin hij de orthodoxie van de faculteit tegenover de buitenwereld bevestigde. In een brief aan de *Boekzaal* schreef hij dat geen van de theologische hoogleraren deel uitmaakte van het curatorium van het Stolpiaans Legaat.⁵⁴

Velen onder de Leidse hoogleraren vonden het weinig gepast dat de theologen zo hun handen in onschuld wilden wassen. In februari 1787 opperde Dionysius Godefridus van der Keessel (1738-1816), hoogleraar in de rechten, in de

⁵² Acta Facultatis Theologicae in Academia Lugduno-Batava, ab anno MDCCLI, UBL, ASF, inv. nr. 368, 24 maart, 6 april en 12 nov. 1786, 1787.

⁵³ James Jakob Fehr en André Bouwman, *Legatum Stolpianum. History and archives of the Leiden prize competitions in natural theology and moral philosophy, 1754-2004* (Bibliotheca Universitatis Leidensis codices manuscripti 38), Leiden 2004, 17-27; Otterspeer, *Groepsportret met dame III*, 70-73.

⁵⁴ Acta Facultatis Theologicae, UBL, ASF, inv. nr. 368, 3, 11 en 31 okt. 1786.

vergadering van de senaat om namens de senaat een weerwoord te publiceren tegen de verhandeling van Schwab. De hoogleraren die in het curatorium van het Stolpiaans Legaat zitting hadden, waren hier uiteraard tegen en uiteindelijk kregen zij een meerderheid van stemmen achter zich. De minderheid, waarvan ook de theologen Hollebeek, Boers en Te Water deel uitmaakten, liet in maart 1787 zijn bezwaar aantekenen in de acta. Zij bepleitten een openlijk universitair protest tegen de ideeën van Schwab, omdat deze in het geheel niet strookten met de bepalingen van het testament van Stolp. Bovendien waren Schwabs denkbeelden in hun ogen schadelijk voor de christelijke godsdienst en zouden ze de studerende jeugd verleiden tot het deïsme.⁵⁵ Te Water koos hierin de zijde van de strijdlustigste behoudende hoogleraren.

5.4 Het hoogtepunt van de Leidse carrière

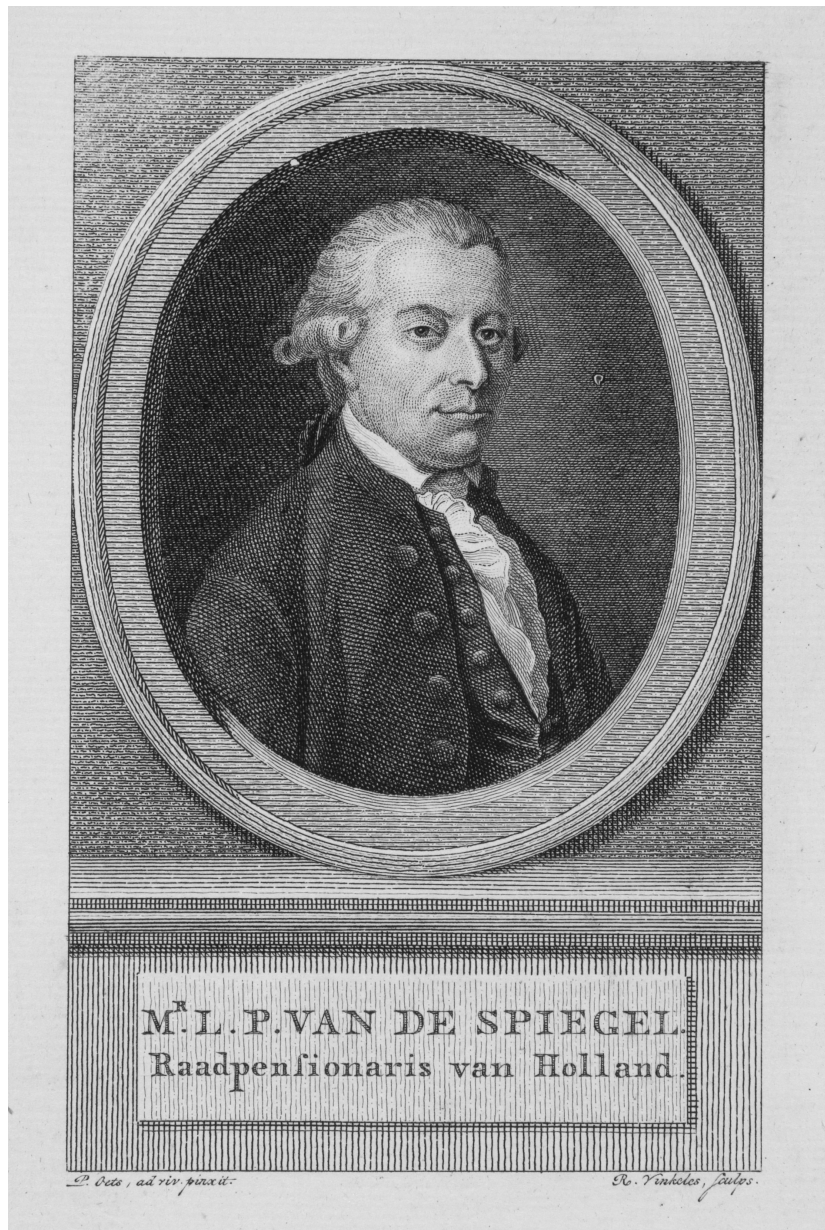
Een glansrijk eerste rectoraat

Op 1 februari 1789 koos de senaat Te Water uit om op de eerste plaats te staan in de voordracht van een drietal mogelijke kandidaten voor het eenjarige ambt van rector magnificus.⁵⁶ Een jaar eerder had hij de nominatie nog afgeslagen: de prins mocht dan op dat moment weer stevig in het zadel zitten, de nog immer aanwezige politieke verdeeldheid in de academische gelederen vroeg volgens Te Water toen om een meer ervaren kandidaat. De keus van de senaat voor Te Water in 1789 kon de goedkeuring van prins Willem V wegdragen. Daarmee was de benoeming van Te Water een feit. Op 9 februari 1789 legde hij de eed af tegenover curator Van Bleiswijk en werd hij rector. Een week later toonde hij de senaat zijn dankbaarheid voor zijn eervolle verkiezing. Hij herinnerde het gehoor dat voor het succesvol uitvoeren van zijn taak niet alleen de steun van God nodig was, maar ook de vriendschap en de hulp van de wijze en ervaren leden van de senaat.

Dat alles kreeg Te Water: zijn rectoraat verliep zonder ingrijpende kwesties. Hooguit was de gewenste vriendschap soms ver te zoeken onder de hoogleraren. De juristen Van der Keessel (patriottisch) en Pestel (oranjegezind) steggelden over een benoeming tot assessor. Deze onenigheid had ongetwijfeld vooral te maken met hun verschillende politieke inzichten. Verder klaagde de raad van Leiden in mei een keer over studenten die 's nachts in groepen op straat liepen en wachten treiterden. Het voorstel aan de senaat om, in ruil voor waarschuwendende woorden aan de studenten op de colleges, de studenten te beschermen tegen aanvallen wees de senaat af. Zo vlak na de restauratie van 1787 was het beter om in de eerste plaats de rust in de academische gelederen te bewaren. Te Water merkte in zijn autobiografie later hierover op: 'De geest van partijzucht

⁵⁵ Molhuysen, *Bronnen* VI, 304-307.

⁵⁶ Molhuysen, *Bronnen* VI, 346, 351-355; Net-Resolutiën van Curatoren, UBL, AC1, inv. nr. 35, 9 feb. 1789.

Laurens Pieter van de Spiegel

was nog niet uitgebluscht.’ Dat zorgde voor ‘onaangename bezigheden’ en vergde van hem ‘tijd, voorzichtigheid en standvastigheid’.⁵⁷ Zijn optreden leidde er in elk geval toe dat het in de universitaire gelederen rustig bleef.

Vanaf september kreeg Te Waters rectoraat een oranje glans. Op 19 september 1789 kon hij een blijde boodschap aan de senaat brengen: de oudste zoon van prins Willem V, erfprins Willem Frederik (de latere koning Willem I), kwam in Leiden studeren.⁵⁸ Te Water opperde dat wellicht een delegatie naar de stadhouder zou moeten gaan om hem te bedanken en te betuigen dat de universiteit zich zou inzetten om de prins een aangenaam verblijf in Leiden te bezorgen. Zo geschiedde: een week later reisde rector Te Water met de oudste hoogleraren af naar Den Haag, waar Willem V en zijn vrouw hen zeer hartelijk ontvongen. Aan de bekendmaking ging veel overleg vooraf van Te Water met zijn vriend Van de Spiegel, de raadpensionaris. Bijvoorbeeld over de wijze waarop de erfprins ontvangen zou moeten worden bij zijn inschrijving. Wat de jonge prins betrof was dat het liefst zo sober mogelijk en zonder gelegenhidsoratie.⁵⁹ Hij zou colleges gaan volgen bij de orangistische hoogleraren Kluit en Pestel, maar ook bij de Patriot Van der Keessel. Het passeren van de laatste zou ongetwijfeld een grote rel ten gevolge hebben gehad. De twijfel aan het hof over Van der Keessel nam Van de Spiegel weg. De moeder van de erfprins, prinses Wilhelmina van Pruisen, die zich intensief met zijn vakkenkeuze bemoeide, stemde op zijn voorstel in met de keus voor deze drie hoogleraren. De erfprins en Van der Keessel zouden het uiteindelijk zeer goed met elkaar kunnen vinden.

Op 2 november 1789 kwam de erfprins naar Leiden, vergezeld van zijn vader, moeder, broer, prins Willem George Frederik, en zuster, prinses Frederika Louisa Wilhelmina. Zij verbleven in het huis waar de erfprins zijn Leidse jaar door zou brengen, het huidige Rapenburg 48. Te Water, nu op één huis na buurman van de erfprins, besloot hen direct te bezoeken. Al kwam hij onaangekondigd, de ontvangst was hartelijk:

Ik werde terstond met die gulhartige en Vaderlandsche vriendelijkheid ontvangen, welke men zeldzaam, ik zal niet zeggen, bij Vorstelijke Persoonen, maar zelfs bij Groote Heeren pleegt aantetreffen.⁶⁰

Het vriendelijk onthaal beantwoordde Te Water met een uitnodiging: de eerste maaltijd die de erfprins in Leiden buitenshuis zou nuttigen moest ten huize van de rector zijn. Te Water bracht bij de stadhouder tevens de onwilligheid van de

⁵⁷ Te Water, *Levens-berigt*, 219.

⁵⁸ Molhuysen, *Bronnen* VI, 356-359; B. Beinart en P. van Warmelo, ‘Van der Keessel en de studie van de erfprins Willem Frederik, de latere koning Willem I, te Leiden 1789-1790’, *Verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht* deel XIV no. 1, 21-69; Otterspeer, *Groepsportret met dame* III, 113-115.

⁵⁹ G.W. Vreede, *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenoten (1737-1800)* III, Middelburg 1876, 611-614.

⁶⁰ Te Water, *Levens-berigt*, 223.

schout aan de orde, die weigerde iets te doen aan het geval van mishandeling van een aantal onschuldige studenten door Leidenaars. Kwade geesten zouden herhaling van dit soort gevallen in de toekomst wel eens aan het verblijf van de erfprins in Leiden kunnen toeschrijven. Vlak na de bespreking van dit punt kwam de bewuste schout zijn opwachting maken. De man heeft Te Water hierna 'nooit meer vriendelijk aangezien'. Een dag later meldde de erfprins zich in huize Te Water om zich daar in te schrijven als *civis academicus* en in de handen van de rector de eed af te leggen. Later kwam de erfprins ook nog bij hem dineren. Het werd een 'alleraangenaamsten avond'.⁶¹ Na de komst van de prins liep het verloop van Te Waters rectoraat op rolletjes.

De Oranjes bezoeken de dies natalis

Te Waters eerste rectoraat liep uit op een apotheose. Korte tijd voor het einde van deze periode kwam het bericht dat stadhouder Willem V samen met zijn beide zonen de diesviering wilde bijwonen. Voor Te Water was dit een grote eer, vooral omdat hij bij die gelegenheid als scheidend rector magnificus de oratie mocht houden. De voorbereidingen voor de komst van de prins, waaronder het vaststellen van de plaats waar hij ontvangen behoorde te worden en het opstellen van een wacht buiten het Academiegebouw, waren snel getroffen.⁶² Op 8 februari 1790 haalden de pedel en de oudste hoogleraren van de faculteiten het stadhouderlijk gezelschap af van het huis van de erfprins en leidden zij de hoge gasten de senaat binnen. Daar waren Willem V en zijn zonen getuige van de installatie van de nieuwe rector magnificus, waarna het gezelschap zich in optocht naar het Groot Auditorium begaf voor de diesplechtigheid.

De opening van zijn diesrede wijdde Te Water geheel aan het stadhouderlijk bezoek.⁶³ Hij hield in een retorisch betoog zijn gehoor voor dat hij dankbaar was dat hij het afgelopen jaar rector magnificus had mogen zijn en dat de academie onder zijn leiding voorspoed had gekend. Het publiek zou zich daarom af kunnen vragen waarom Te Water naar eigen zeggen niet zozeer vrolijk keek, maar juist bevreesd. Hij hield het gehoor een aantal zaken voor die hem eventueel angst zouden kunnen inboezemen, maar dat desondanks niet deden. Noch de verhevenheid van het Groot Auditorium, noch de grote hoeveelheid geleerde heren in het gehoor aanwezig, noch het grote aantal vooraanstaande mensen die de dies meevierden, brachten Te Water van zijn stuk. Nee, het was de aanwezigheid van de stadhouder en zijn beide zonen bij deze academische feestdag. Niet alleen was het de eerste keer dat zo'n grote delegatie van Oranjes de diesviering bijwoonden, het was zelfs voor het eerst sinds de tijd van Willem van Oranje dat een stadhouder de zegen mocht kennen van twee mannelijke nakomelingen.

⁶¹ Te Water, *Levens-berigt*, 224.

⁶² Molhuysen, *Bronnen* VI, 358-359; Net-Resolutiën van Curatoren, UBL, AC1, inv. nr. 35, 8 feb. 1790.

⁶³ Te Water, *Oratio de theologo erudito*, 2-8. Zie voor de theologische inhoud van de oratie § 4.4.

Deze vergelijking met Willem van Oranje maakte Te Water des te vererender voor Willem V door erop te wijzen dat de vader des vaderlands alle lof waardig was, aangezien niet alleen de Republiek, maar ook de Leidse universiteit aan hem hun bestaan te danken hadden. Te Water wees op nog een overeenkomst tussen de beide Oranjes. Willem van Oranje had eveneens zijn zoon, prins Maurits, naar Leiden gezonden om daar te studeren en hem zo voor te bereiden op het leven dat hij zou leiden ten dienste van de Republiek. Vele leden van de Nassau-familie hadden na hem in Leiden gestudeerd. Te Water juichte de komst van de erfprins zeer toe, want het was noodzakelijk dat letteren en kunsten de geest van prinsen vormden. Willem V en zijn vrouw waren dan ook veel wijzer – zo hield Te Water hen voor in een reeks vergelijkingen die zijn belezenheid moest illustreren – dan het volk van de Ostrogothen die aan regentes Amalaswintha te kennen gaven dat ze kroonprins Athalarik (516-534), haar zoon, maar beter niet kon laten studeren. Wie meer geleerd was zou in hun ogen minder geschikt zijn om te regeren. De Romeinse keizer Licinius (ca. 250-325) was dezelfde mening toegedaan: hij meende dat wetenschap verderfelijk was en filosofen een gif waren voor de staat. De jonge student kon beter prins Maurits ten voorbeeld nemen, die onoverwinnelijke held, die veel nut had gehad van zijn studie in Leiden.

Na afloop van de oratie werd de stadhouder naar buiten geleid, waarna hetgeen gebeurde wat deze dag voor Te Water tot de belangrijkste van zijn leven zou maken: de drie prinsen kwamen bij hem thuis het middagmaal gebruiken. Bij het schrijven van zijn autobiografie, dertig jaar later, was Te Water nog steeds vol van de ‘aangenaamheden toen ondervonden’. De maaltijd was een groot succes, gelet op het feit dat de prinsen geen haast hadden om weg te gaan. De gastheer kon dan ook later tevreden verzuchten: ‘Ik had het geluk, dat de vorsten den tijd van drie of vier uren in mijn huis vertoefden.’ Bij de aanbieding van de gedrukte oratie aan Willem V heeft deze Te Water nogmaals verzekerd ‘van Hoogstdezelfs vergenoegdheid over het onthaal’ bij hem thuis.⁶⁴ Het moge duidelijk zijn dat Te Water zijn rectoraat niet onder betere omstandigheden had kunnen voltooien. Na afloop van zijn rectoraat wachtte hem overigens nog een eervolle taak: in juli 1790 mocht hij voorgaan in de laatste kerkdienst die de prins als Leids student bijwoonde. Te Water gaf de erfprins hierbij een stichtelijke vermaning mee aan de hand van Jeremia 9:23-24, waar de profeet stelt dat men zich niet moet beroemen op zijn wijsheid, maar op het feit dat men God kent. De jonge Oranje moest met andere woorden meer belang hechten aan het christelijk geloof dan aan alle kennis die hij aan de Leidse universiteit had opgedaan.

⁶⁴ Te Water, *Levens-bericht*, xii, 69, 227.

5.5 Behendig optreden in een problematische tijd

Berisping in 1795

Met de glorievolle dag van het bezoek van de stadhouderlijke familie staan de gevolgen van de Bataafse Revolutie in schril contrast. De directe gevolgen voor Te Water bestonden uit inkwartiering van soldaten in zijn huis in het voorjaar van 1795 en soms acute geldproblemen.⁶⁵ Velen van zijn oranjegezinde vrienden raakten hun ambt kwijt. Van de Spiegel werd ontslagen als raadpensionaris en gevangengezet. Hij sleet de laatste jaren van zijn leven in ballingschap in het Nedersaksische Lingen. Hij kreeg daar een beroerte. In een brief in april 1800 aan het gezin Te Water had hij dan ook in zijn formuleringen fouten gemaakt in de woordvolgorde. Hij overleed kort daarop. Pautje was ontroostbaar door het overlijden van haar oom en Jona Willem leed met haar mee.⁶⁶ Verheye van Citters verloor zijn betrekking als raadsheer aan het Hof van Holland en Tydeman als griffier van de Staten van Overijssel. Te Waters Utrechtse studievriend De Haas werd in 1796 met veertien collega's geschorst als predikant van Amsterdam, omdat hij geweigerd had de eed van trouw aan de overheid af te leggen.⁶⁷ De gevolgen van de Bataafse Revolutie voor de Leidse universiteit waren in eerste instantie de benoeming van een aantal radicale Patriotten tot curatoren. Van de hoogleraren Te Water en Sebald Fulco Johannes Rau (1765-1807), zoon van Te Waters Utrechtse leermeester, verlangden zij de belofte dat zij zich niet zouden uitlaten tegen de rechten van de mens. Veel ingrijpender was hun beslissing om een drietal hoogleraren van een uitgesproken oranjegezinde signatuur te ontslaan. Onder hen was Adriaan Kluit.

Tussen Kluit en Te Water is sprake van geestelijke verwantschap. Beiden hadden in Zeeland betoogd dat overledenen niet langer in kerkgebouwen mochten worden begraven. Beiden hadden na een periode als hoogleraar te Middelburg de stap naar Leiden gemaakt. Beiden waren met name geïnteresseerd in geschiedenis, leerling van Wesseling en prinsgezind. Ze stuurden elkaar hun nieuwe publicaties op en Te Water nam met belangstelling kennis van Kluits werk. Nadat Kluit als eerste naar Leiden vertrokken was bleef hij met Te Water in contact. Hij stuurde in 1780 aan Te Water in Middelburg exemplaren van zijn *Primae lineae collegii diplomatico-historico politici*, dat als handleiding diende bij zijn colleges over het staatsrecht, om onder de Zeeuwse vrienden te verspreiden. Ondanks alle verwantschap stond Te Water kritisch ten opzichte van bepaalde denkbeelden van Kluit. Toen deze in 1775 een prijsvraag had beantwoord van

⁶⁵ Te Water aan J. Verheye van Citters, 22 maart 1795, KB, 129 E 7; Te Water aan B. Matthias Pous, 6 aug. 1795, ZA, Familie Matthias-Pous-Tak van Poortvliet, inv. nr. 205; Notulen bestuursvergaderingen, GA Den Haag, Archief HG, inv. nr. 1, f. 222; Te Water aan onbekend, 15 nov. 1799, UBL, BPL 1188.

⁶⁶ Te Water aan H. van Alphen, 15 mei 1800, UBL, LTK 2083; Te Water aan F.W. Pestel, 29 mei 1800, UBL, BPL 1188.

⁶⁷ R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam IV, De kerk der hervorming in de achttiende eeuw: de grote crisis*, Baarn 1976, 334.

het Zeeuwsch Genootschap, had Te Water deze beoordeeld en enige aanmerkingen gehad. Kluit had de macht van de middeleeuwse graven van Holland overschat en te zeer naar overeenkomsten gezocht tussen hun erfelijke rechten en die van de Oranjes.⁶⁸

Diezelfde kritiek van Te Water komt tot uiting in zijn correspondentie met Verheye van Citters. Beide heren waren van mening dat Kluit met zijn *Primae lineae* in hoofdlijnen wel gelijk had, maar dat hij meer onderscheid had moeten maken tussen de rechten van de middeleeuwse graven en de rechten van hun zestiende-eeuwse opvolgers. Hij stelde hen nu veel te veel op een lijn.⁶⁹ Kluit wilde zo de rechten van de Oranje-stadhouders onderbouwen. Hij liet ook in zijn latere publicaties zijn aanhankelijkheid aan hen overduidelijk blijken. Zijn oratie ter gelegenheid van het neerleggen van zijn rectoraat in 1784 riep bij Verheye van Citters en Te Water vooral verbazing op. In deze rede over het misbruik van het algemeen staatsrecht was Kluit fel van leer getrokken tegen de Patriotten. Verheye van Citters had zich hier zeer over verbaasd:

Onze Heer Kluit is wederom zeer ongelukkig geweest in het verkiezen van eene oratie stof, heeft de eerste geëffectueerd dat zijn collegie op zijn hoogst door 3 a 4 studenten is bezogt, zo geloof ik deze hem tot een vox clamans in deserto zal promoveren, want onze eeuw is te verligt dan dat men zijne kinderen aan leeraren, die opentlyk tegen het patriottismus declameren, zoude toevertrouwen.⁷⁰

In deze tijd was kritiek op de Patriotten in de ogen van Verheye van Citters een garantie voor lege collegezalen. Kluit stootte zich echter op dat moment voor de tweede keer aan dezelfde steen. In zijn inaugurele oratie in 1779 had hij aan de hand van het Duitse staatsrecht uiteengezet dat vóór de afzwering van Filips II in de Nederlanden niet de Staten, maar de landsheren en graven de soevereiniteit uitoefenden, een stelling die de Patriotten uiteraard onwelgevallig was. Te Water was het geheel met Verheye van Citters eens:

Hoe kan Kluit zoo onvoorzichtig zijn, en zichzelf meer in de war brengen! Ik verlange zijne oratie gedrukt te lezen. 't Is vreemd dat die man vijf maal zo een ongelukkige keuze gedaan heeft.⁷¹

⁶⁸ Te Water aan A. Kluit, 5 dec. 1774, 13 juni 1776 en 17 sept. 1780 en Te Water aan M. Tydeman, 20 maart 1777, UBL, LTK 1000; Adriaan Kluit, Beantwoording eener prijsvraag van het Vlistsingsch Genootschap, Universiteitsbibliotheek Utrecht, 6 E 7.

⁶⁹ J. Verheye van Citters aan Te Water, 5 okt. 1780, ZB, Hs 1486; Te Water aan J. Verheye van Citters, 7 nov. 1780, KB, 129 E 7; Te Water aan M. Tydeman 24 sept. 1780, UBL, LTK 997.

⁷⁰ J. Verheye van Citters aan te Water, 13 feb. 1784, ZB, Hs 2126.

⁷¹ Te Water aan J. Verheye van Citters, 16 feb. 1784, KB, 129 E 7; I.J.H. Worst, 'Constitution, history, and natural law. An eighteenth-century political debate in the Dutch Republic', in: Jacob en Mijnhardt (red.), *The Dutch Republic in the eighteenth century*, 147-169, aldaar 158-161.

Wat Te Water betref kon men op politiek gebied beter niemand provoceren. Kluit zag dat na de rel rond zijn oratie ook ten dele in, hij publiceerde zijn tekst pas in 1787, na de overwinning van de prinsgezinden. In 1786 veroorzaakte hij echter weer een andere rel. Omdat hij weinig studenten trok en daarom weinig inkomsten had, wilde hij colleges geven over de vaderlandse geschiedenis uit de periode van de Republiek, hoewel zijn leerstoel de periode van de Middeleeuwen betrof. Hiermee kwam hij in het vaarwater van de patriottische hoogleraar Johan Luzac. Omdat Kluit had aangekondigd dat hij bij zijn college het *Compendium historiae foederati Belgii*, een uitgesproken orangistisch werk van de Groningse hoogleraar geschiedenis en welsprekendheid Leonardus Offerhaus (1699-1779) zou gebruiken, stroomden de oranjegezinde studenten op dit college toe. De studenten toonden veel minder interesse voor de colleges van Luzac, zodat deze zijn beklag ging doen bij de senaat, die het college van Kluit uiteindelijk schorste. Kluit bleef echter strijdbaar tot het einde toe: in de jaren negentig van de achttiende eeuw bleef hij tot vlak voor de komst van de Franse legers zijn anti-patriottische ideeën in geschrifte uitdragen.⁷²

Het moge duidelijk zijn dat de Patriotten zich na de omwenteling zo snel mogelijk van zo'n uitgesproken orangistische hoogleraar wilden ontdoen. Kluit kreeg in februari 1795 zijn ontslag aangezegd, samen met Pestel en Boers. In de ogen van de curatoren strookten hun opvattingen niet met 'de eeuwige en onveranderlyke regten van den mensch en burger'. De curatoren waren van mening dat hun ideeën een gevaar voor de studerende jeugd vormden. Hun ontslag was noodzakelijk, omdat deze drie heren hun visie meerdere malen openlijk aan de dag gelegd hadden. Voor Rau en Te Water gold dat laatste niet, al waren zij volgens de curatoren desondanks dezelfde mening toegedaan. Daarom kregen zij een waarschuwing:

Laatstelyk is by de Curatoren nog goedgevonden den Secretaris dezer vergadering te gelasten om aan de Professoren te Water en Rau onder te hand te insinueeren van zig te wagten om op eenigerhande wijze teegen de algemeene by het Volk van Holland erkende en aangenomen rechten van den mensch in 't openbaar zig uyt te laten.⁷³

Te Water kreeg dit bericht van de secretaris en gaf hem ten repliek dat hij nooit de rechten en plichten van de mens bekritiseerd had en dat hij geen redenen zag waarom hij dat nu wel zou gaan doen.⁷⁴ De waarschuwing was daarom volgens

⁷² E.V. Vrij, 'Het collegegeschil tussen de hoogleraren A. Kluit en J. Luzac in 1786', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 63 (1971) 121-141; George Abraham Boutelje, *Bijdragen tot de kennis van A. Kluit's opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis*, Groningen en Den Haag 1920 (diss. Leiden), 16-24; I. Schöffer, *Adriaan Kluit, een voorganger*, Leiden 1988, 18; A.Th. van Deursen, *Leonard Offerhaus. Professor historiarum Groninganus (1699-1779)*, Groningen en Jakarta 1957, 49.

⁷³ Molhuysen, *Bronnen* VI, 477.

⁷⁴ Te Water, *Levens-berigt*, 208, 236.

hem onnodig geweest. Sterker nog, Te Water vond dat hij zich zelfs een patriot kon noemen, omdat hij altijd een vriend was geweest van het Vaderland en van zijn vrijheid, afkerig van alles wat de eenheid van de Republiek ondermijnde. Hij beseftte vanaf dat moment ten volle dat hij zeer op zijn hoede moest blijven en behendig moest manoeuvreren. Om staande te blijven bemoeide hij zich zo min mogelijk met politiek. Hij preekte in 1797 veel uit de Brief aan de Efeziërs en vond in dat Bijbelboek een wijze les voor zijn eigen tijd: 'ziet dan hoe gij voorzichtiglijk wandelt, niet als onwijken, maar als wijzen, den tijd uitkopende, dewijl de dagen boos zijn' (Ef. 5:15-16).⁷⁵ Hij bracht zoveel mogelijk tijd door in de 'stille eenzaamheid' van zijn studeerkamer.⁷⁶ Tegenover Tydeman beschreef hij zijn situatie als volgt:

Tot heden ben ik, tegen mijne verwachtinge, in mijne posten gebleven. Ik stelle mijne toekomstige lotgevallen in de hand van Hem, die alles regeert, en wensche Hem te volgen op Zijnen weg. Wij weten, wat 'er in dit jaar gebeurde. Dan, wie kan in 't zekere het toekomstige berekenen.⁷⁷

Het welhaast profetische karakter van de laatste zin werd duidelijk in 1796, toen de curatoren hoogleraar Johan Luzac ontsloegen. Niet omdat hij oranjegezind was, integendeel. Hij moest als gematigd Patriot vertrekken omdat hij het slachtoffer was geworden van interne patriottische intriges.⁷⁸ Hieraan zat voor Te Water een voordeel verbonden. Zijn opzet om zich in deze tijden verre te houden van alle politiek beloonden de curatoren met een tijdelijke benoeming. Hij mocht de colleges Griekse taal van Luzac overnemen tegen een beloning van aanvankelijk 300 tot uiteindelijk 500 gulden per jaar. Hij deed dit van september 1797 tot in mei 1799, toen Wyttenbach als nieuwe hoogleraar aantrad. Te Water was blij van de taak verlost te zijn, aangezien hij soms viermaal per week een college Grieks moest verzorgen en hij veel tijd in de voorbereiding moest steken om het college op niveau te kunnen geven.⁷⁹

Te Water onderstreepte zijn aanblijven aan de universiteit door het in 1796 laten schilderen van zijn portret voor de senaatskamer. Ter verfraaiing van deze ruimte had men in 1735 besloten een verzameling portretten van hoogleraren aan te leggen. Hoogleraren konden hiertoe hun beeltenis aan de universiteit schenken. Te Water gaf de opdracht voor het maken van zijn portret aan Nico-

⁷⁵ Te Water aan H. van Alphen, 19 feb. 1797, UBL, LTK 2083.

⁷⁶ Te Water aan J. Verheye van Citters, 19 dec. 1795, KB, 129 E 7.

⁷⁷ Onderstreping als in origineel: Te Water aan M. Tydeman, 21 dec. 1795, UBL, BPL 945.

⁷⁸ I. Schöffers, 'Een Leids hoogleraar in politieke moeilijkheden. Het ontslag van Johan Luzac in 1796', in: J.F. Heijbroek e.a. (red.), *Geen schepsel wordt vergeten. Liber amicorum voor Jan Willem Schulte Noordholt ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*, Amsterdam en Zutphen 1985, 61-80.

⁷⁹ Molhuysen, *Bronnen* VII, 79, 102; Te Water, *Levens-berigt*, 214-216; Te Water aan H. van Alphen, [1798], UBL, LTK 2083.

las-Joseph Delin (1751-1803).⁸⁰ Deze oorspronkelijk uit Doornik afkomstige kunstenaar genoot in Leiden bekendheid als portretschilder. Het schilderij beeldt Te Water af met een bepoederde pruik. Hij draagt een toga met witte bef en staat met een hand geleund op de rugleuning van een stoel. De Zeeuwse overheid sprong minder omzichtig met Te Water om dan de Leidse curatoren: op 9 maart 1798 maakten de Staten zijn benoeming als historieschrijver van Zeeland ongedaan. Een minder revolutionair bestuur nam hem echter op 31 oktober 1803 weer in genade aan en benoemde hem opnieuw.⁸¹

Problematisch tweede rectoraat

De laatste jaren van de achttiende eeuw waren weinig rooskleurig voor de universiteit. Ook voor Te Water persoonlijk, die onder andere met de faculteit een oordeel moest vellen over een Bijbelverklaring van de emeritus predikant Willem Anthony van Vloten, met wie hij nog in Utrecht gestudeerd had. De Leidse theologische faculteit verleende haar goedkeuring met aarzeling. In de approbatie van het zesde deel lieten de hoogleraren zich zeer kritisch uit, aangezien Van Vloten daarin onder andere enkele psalmen die in het Nieuwe Testament messiaans geduid werden niet zo uitlegde. Hij meende dat deze teksten handelden over een toekomstige aardse koning. Te Water deelde de kritiek die in de tekst van de approbatie hierop geuit werd.⁸² Van Vloten besloot uiteindelijk vanwege de aarzelende approbatie zijn lidmaatschap van de Gereformeerde Kerk op te zeggen. Na deze ingrijpende kwestie kwam er vooral rust in de faculteit. De acta spreken boekdelen. De jaren 1796 en 1797, waarin Te Water decaan was, werden daarin afgedaan met de kernachtige beschrijving: de theologische faculteit heeft geen boeken geaprobeerd en niets van hetgeen door de faculteit is verricht is het waard om voor het nageslacht opgeschreven te worden.⁸³ Het leven aan de academie leek tot stilstand gekomen. De teruglopende aantallen studenten betekenden dat de inkomsten van de universiteit terugliepen. Dit kwam bijvoorbeeld tot uiting in het feit dat de jaarlijkse feestelijke maaltijd geen doorgang meer vond. De rector liet elk jaar de uitnodiging aan de senaat uitgaan, maar deze sloeg de invitatie steeds uit beleefdheid af.

In deze weinig rooskleurige tijd koos de senaat Te Water voor de tweede maal tot rector magnificus. Zijn verkiezing bracht hem weinig vreugde. De be-

⁸⁰ P.J. Blok en W. Martin, *De senaatskamer der Leidsche universiteit. Hare geschiedenis, benevens een volledige catalogus der geschilderde portretten*, Leiden 1914, 112-113; *Icones Leidenses. De portretverzameling van de Rijksuniversiteit te Leiden*, Leiden 1973, 14-24, no. 185; *Saur allgemeines Künstlerlexicon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker* XXV, Leipzig 2000, 468.

⁸¹ Resolutiën van het Intermediair Administratief Bestuur 30 jan.-29 juni 1798, ZA, Staten van Zeeland, inv. nr. 456, f. 190^v; *Notulen van het departementaal bestuur van Zeeland, beginnende met den 2 july 1803*, z.p. z.j., 528; Te Water, *Levens-berigt*, 178-181.

⁸² W.A. van Vloten, *De Bybel vertaald, omschreven en door aanmerkingen opgehelderd* VI, Amsterdam 1792, approbatie; J.W. te Water, Een bundel aantekeningen en opstellen, UBL, LTK 949 I, f. 238 en 389; Glasius, *Godgeleerd Nederland* II, 442-443.

⁸³ Acta Facultatis Theologicae, UBL, ASF, inv. nr. 368, 1796, 1797.

noeming was hem opgelegd, zoals hij het zelf uitdrukte, ‘tegen mijnen wensch en niet minder tegen mijne verwachtinge’.⁸⁴ Met dat laatste doelde hij op het feit dat hij als orangist geen voor de hand liggende kandidaat was, maar hij had zich blijkbaar na 1795 op politiek vlak voldoende op de vlakte gehouden. Op 8 februari 1800 werd hij in het ambt van rector magnificus bevestigd. Een maand later stond Te Water voor het grote probleem van zijn tweede rectoraatsperiode: baldadige studenten. Door de vele klachten die hierover bij de senaat binnenkwamen, zag de senaat zich eind maart 1800 genoodzaakt actie te ondernemen. Alles vond zijn oorsprong in ontgroeningspraktijken: ouderejaars dwongen de nieuw aangekomen studenten maaltijden en drankgelagen te organiseren. De beschonken deelnemers hieraan veroorzaakten overlast in de hele stad. Het zou wat de senaat betrof dan ook afgelopen moeten zijn met hun ‘toomellooze en ongehoorde baldadigheid’, het lastig vallen van burgers en vernielen van huizen, het ‘des daags en des nagts langs ’s Heere Straaten te rinkelrooijen’ (zich losbandig gedragen) en het onveilig maken van de straten.⁸⁵ Dat de studenten hierbij geen ontzag hadden voor kerkgebouwen en christelijke godsdienstoefeningen zal Te Water helemaal een doorn in het oog geweest zijn.

Dit alles riep om maatregelen. Te Water hield Van der Palm, op dat moment agent van nationale opvoeding in Den Haag, via brieven op de hoogte van de ontwikkelingen en van de vergaderingen van de senaat, die hij als ‘langdraadig’ kenschetste. Uiteindelijk besloot de senaat een officiële waarschuwing te doen uitgaan. In deze verklaring merkten de hoogleraren ingenu op dat bij de ongeregelde heden in de stad ‘waarvan brave jongelingen de grootste afkeer hebben’ wel eens studenten betrokken zouden kunnen zijn. De senaat verbood de studenten om ontgroeningsmaaltijden bij te wonen. Wie deelnam aan baldadigheden werd een gedwongen vertrek uit Leiden in het vooruitzicht gesteld. Tegen Van der Palm drukte Te Water de wens uit dat hij dit dreigement niet in de praktijk hoefde te brengen. Hij vreesde echter voor het tegendeel. In zijn ‘hoogst onaangename post’ van rector hield hij zich dan ook aanbevolen voor alle hulp.⁸⁶ De rust keerde hierna voorlopig terug, mede omdat Te Water de rectoren van drie studentensenaten de waarschuwing inprentte en uiteindelijk het voortbestaan van de senaten verbood. Patrouilles door zowel het garnizoen als de schutterij waarborgden de rust op straat. Te Water had sinds zijn benoeming weinig rust gehad en ‘was dikwijls lusteloos, zelfs somtijds moedeloos’, maar hij bleef zich kwijten van zijn plicht, hoe vermoeid hij er ook door was.⁸⁷

⁸⁴ Te Water aan H. van Alphen, 15 mei 1800, UBL, LTK 2083 (citaat); Molhuysen, *Bronnen* VII, 119.

⁸⁵ Proclamatie van Rector en Senaat, 22 maart 1800, UBL, ASF, inv. nr. 562; Molhuysen, *Bronnen* VII, 133-134; Otterspeer, *Groepsportret met dame* III, 168-169.

⁸⁶ Te Water aan J.H. van der Palm, 22 en 27 maart 1800, UBL, LTK 1567.

⁸⁷ Te Water aan H. van Alphen, 15 mei en 14 juli 1800, UBL, LTK 2083.

Tegen het einde van Te Waters rectoraat braken de problemen echter weer in alle hevigheid los.⁸⁸ De ochtend van 1 februari 1801, toen de vergadering van de senaat de lijst met mogelijke nieuwe rectores opgelde, zal Te Water met zijn gedachten elders gezeten hebben. De nacht ervoor had een twintigtal studenten een Leidse burger achtervolgd en mishandeld. Het 'Committee van Algemeen Belang van de Municipaliteit van Leiden' pakte één student op. Te Water liet de pedel deze student dezelfde nacht opeisen en hem overdragen aan de academische vierschaar, aangezien voor de leden van de academie vanouds eigen rechtspraak was. De volgende ochtend liet de academische rechtbank de student vrij. Een groep van 150 gewapende studenten voerde hem vervolgens in triomftocht door de stad. Het garnizoen nam, om erger te voorkomen, de studenten hun wapens af. In de vergadering van de senaat verklaarde Te Water door de gebeurtenissen 'zeer afgemat' te zijn. Aan slapen was hij amper toegekomen. Met goedkeuring van de curatoren besloot de senaat tot krachtdadig optreden in deze hachelijke omstandigheden. De openbare orde behoorde zo snel mogelijk hersteld te worden. De hoogleraren lieten op 2 februari 1801 een verbod aan de studenten uitgaan om wapens te dragen. Op overtreding van het verbod stelde de senaat zware straffen in het vooruitzicht.

Niet alle studenten waren hiervan onder de indruk: dezelfde nacht werden vier studenten die wapens bij zich droegen gearresteerd. Enkele studenten maakten hun gevoelens onverbloemd kenbaar aan een tweetal brandwachten op de Breestraat: 'wij weten wel dat gister een Publicatie is afgekondigd, maar wij schijten daarin en wij geven er de Donder, Blixem en Weerligt van alles'.⁸⁹ Afgezien hiervan bleef het relatief rustig, de zaak escaleerde niet. Wel ging de senaat bij de overheid protesteren tegen het feit dat de overheid in voorkomende gevallen opnieuw studenten wilde oppakken en vastzetten en dus de jurisdictie van de academische vierschaar inperken. Voor het verdedigen van dit voorrecht van de leden van de academie werden de hoogleraren Rau en Van der Keessel aangewezen. Te Water haalde waarschijnlijk opgelucht adem toen hij op maandag 9 februari 1801 het ambt van rector magnificus mocht neerleggen. Het verschil met de feestelijke omstandigheden waarin hij in 1790 zijn eerste rectoraat voltooide, kon welhaast niet groter zijn. Zijn afkeer van alle studentikoze baldadigheid liet Te Water blijken toen hij zich in de zomer van 1801 persoonlijk bemoeide met de keus van een studentenkamer voor de aankomende theologiestudent Barend Frederik Tydeman. Samen met hem koos hij een kamer uit bij 'deftige en godsdienstige mensen die slechts aan zedige jongelingen verhuren'. Hij drukte de jongeman op het hart toch vooral niet de warme maaltijd aan een 'publicque tafel' te eten. Het was veel verstandiger om aan huis eten te laten bezorgen. Dat

⁸⁸ Stukken betreffende onlusten tusschen studenten en burgers te Leiden, 1801, UBL, ASF, inv. nr. 563, 31 jan. 1801; Molhuysen, *Bronnen* VII, 144-148; Net-Resolutiën van Curatoren, UBL, AC1, inv. nr. 35, 1 feb. 1801; Crimineele klachtboeken 1796-1803, NA, Vierschaar der Universiteit te Leiden, inv. nr. 21, f. 110^v-116^r.

⁸⁹ Stukken betreffende onlusten, UBL, ASF, inv. nr. 563, 2 feb. 1801.

deden de meeste ‘stille studenten’ en zij bleven zo ‘te meer buiten kwaad gezelschap en verleidinge’.⁹⁰

Een Narratio in plaats van een Oratio

Het schrille contrast tussen het neerleggen van het rectoraat in 1790 en in 1801 blijkt uit de oratie waarmee Te Water afscheid nam van zijn tweede rectoraatsperiode. Of beter gezegd: uit het feit dat hij deze rede geen oratie noemde, maar een *narratio*, een verhaal.⁹¹ Voor het maken van een echte oratie had hem in de roerige dagen de tijd ontbroken. Hij was tot zijn spijt niet meer toegekomen aan de volgens Cicero voor een oratie noodzakelijke gedegen opbouw, het sierlijk woordgebruik en de onderscheidende zinsbouw. Om zich nog enigszins vrij te pleiten wees hij erop dat het houden van een oratie door de vertrekkende rector geen universitaire wet was, maar slechts een gewoonte. Alle bij een oratie gebruikelijk woorden gericht aan de diverse aanwezige eerwaardigheidsbekleders liet hij achterwege: hij begon zijn verhaal met een algemeen welkom aan de aanwezigen. In een voetnoot in de gedrukte tekst stelde hij dat dit menig toehoorder slecht bevallen was. Hij wees ter verdediging op het feit dat een algemeen welkom bij een *narratio* hoorde en dat bovendien oraties in de voorafgaande jaren eveneens met zo’n algemeen welkom waren begonnen.

Te Water leidde het onderwerp van zijn *Narratio* in met omtrekkende bewegingen. Hij zou zijn gehoor onderhouden over gebeurtenissen, maar welke? Niet die van Europa of het eigen land, want die waren veel te omvangrijk. Het noemen van deze mogelijkheid gaf hem wel de mogelijkheid op te merken dat ‘leraars van de godsdienst’ niet het bestuur van de Bataafse Republiek in handen behoorden te nemen, men kon zich in zijn ogen beter met zijn eigen vak bezig houden. Te Water ging het eveneens niet hebben over de aanvallen op de Bijbel en de pogingen om het christendom te vervangen door een natuurlijke godsdienst. Graag had Te Water hierover verteld, maar het leek hem een veel te treurig verhaal voor een feestdag. Hij had daarom besloten zijn rede te wijden aan de geschiedenis van de Leidse universiteit in de achttiende eeuw. Hij gaf een overzicht van de grote geleerden uit deze periode, waarbij hij de nog levenden buiten beschouwing liet. Hij begon met de theologen, waarvan hij er twee voor het voetlicht bracht. In de eerste plaats Herman Witsius (1636-1708). Deze was zowel gematigd als geleerd. Hij schreef zeer goede boeken, die de theologen helaas niet meer lazen wegens hun onterechte honger naar nieuwe boeken. Witsius streefde naar eenheid in een tijd van tweedracht onder de theologen. Ten tweede noemde Te Water Joan Alberti (1698-1762), die zich had ingespannen om het Nieuwe Testament uit te leggen met behulp van de boeken van de ‘oude Grieken’, een spoor dat in de exegese nog steeds gevolgd werd. Daarna liet Te Water

⁹⁰ Te Water aan M. Tydeman, 13 juli 1801, UBL, BPL 945.

⁹¹ Te Water, *Narratio de rebus Academiae*, 1-8.

alle faculteiten de revue passeren en gaf hij korte aandacht aan de belangrijkste geleerden.

Voor hij zijn gehoor op de hoogte bracht van de vele buitenlandse studenten en de bloeiende staat van de hortus, het anatomisch theater en de universiteitsbibliotheek, stipte Te Water nog even kort de politieke toestanden aan.⁹² De diverse politieke ontslagen van patriottische en orangistische hoogleraren aan het einde van de achttiende eeuw hadden een treurende universiteit en diep bedroefde muzen opgeleverd. Toch deed hij geen duidelijke oproep tot herbenoeming van zijn drie ontslagen orangistische geestverwanten. De studie van de oudste zoon van Willem V memoreerde hij in één regel in zijn verhaal. De tekstuitgave van zijn *Narratio*, een jaar later, greep Te Water aan om hier een lange noot aan te wijden, zodat dit heugelijke feit daar veel meer gewicht kreeg. Het klimaat was toen ook wat milder, want in februari 1802 verklaarden de curatoren het ontslag van Boers, Kluit, Luzac en Pestel ongedaan.

Te Water bracht zijn *Narratio* onder de aandacht in een anonieme ingezonden brief naar de *Algemeene konst- en letter-bode* naar aanleiding van een artikel over gevonden inscripties in Herculaneum. Onder verwijzing naar L.A. Muratori's *Novus thesaurus veterum inscriptionum* gaf hij in deze brief de juiste tekst van de inscripties en relevante citaten van antieke schrijvers. Aan het slot van de brief verwees hij naar zijn *Narratio*, waarin hij het verloren gaan van een archeologische vondst uit Herculaneum, die voor de Leidse universiteit bestemd was, behandeld had.⁹³ Te Water stuurde zijn gepubliceerde rede op aan de stadhouder in ballingschap. Willem V schreef terug dat hij nog met veel genoegen aan Te Waters oratie in 1790 terugdacht. Dit moet Te Water goed hebben gedaan, zeker gelet op het feit dat zijn *Narratio* bij het uitspreken niet door iedereen positief werd ontvangen. In het Groot Auditorium lieten enkele toehoorders hun ongenoegen merken. 'De een toonde een gramstorig gelaat, een ander kreeg een' spotachtigen trek in 't aangezicht, een derde begon telkens het hoofd te schudden'.⁹⁴ Dit alles vanwege het achterwege laten van het individueel verwelkomen van alle hoogwaardigheidsbekleders en het in alle omzichtigheid aanstippen van politieke ontslagen en de studie van de erfprins. Te Water deed het in zijn autobiografie voorkomen alsof hij een vlammend betoog had gehouden ten aanzien van deze punten. De huidige lezer van de *Narratio* zal zich echter verbazen over de afkeurende reacties op het verhaal. Zelfs de recensent van de *Vaderlandsche letter-oefeningen* verwonderde zich hier al over: aanstotelijk vond hij het nu niet bepaald. Bovendien was het in diens ogen terecht een *Narratio* genoemd: 'het

⁹² Te Water, *Narratio de rebus Academiae*, 51-52.

⁹³ *Algemeene konst- en letter-bode* 1802, deel 2, 274-281; 340-342.

⁹⁴ Te Water nam deze observatie over uit: C.A.H., *Brief aan den hoogerwaardigen hooggeleerden heer Jona Willem te Water, professor te Leyden, betreffende den voornaamsten inhoud van deszelfs verhaal van de voor- en tegenspoedige lotgevallen der Leydsche academie in de XVIII eeuw*, Amsterdam enz. z.j., 6.

stuk heeft ten minsten geene oratorische schoonheden'.⁹⁵ Andere tijdschriften bespraken Te Waters academiegeschiedenis in vergelijkbare zin, als een netjes overzicht door een kundig auteur – maar ook niet meer. Te Water voegde tot zijn verdediging in zijn autobiografie hier nog bij dat een 'menigte lezers' van 'vermaarde Hoogleraars' en 'grootte en geleerde Staatskundigen' het boekje met 'bijzonder genoegen' gelezen hadden.⁹⁶

Eén onbekende heer gaf zijn reactie in druk uit, zij het niet onder zijn volledige naam, maar onder de initialen C.A.H., afkomstig uit een plaats met de letter A. aangeduid. Als mogelijke auteur die achter deze naam schuil ging zijn zowel (de verder geheel duistere) C.A. Herwerden als Frederik Willem Boers (1743-1815) genoemd.⁹⁷ De laatstgenoemde, een oranjegezinde ontslagen pensionaris van Leiden die in 1766 voorzitter van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde was geweest, zou een goede kandidaat zijn. De auteur meldde namelijk in zijn *Brief* dat hij jarenlang het reilen en zeilen van de Leidse academie van nabij had meegemaakt, maar nu elders woonde. Te Water heeft nooit geweten wie deze brief geschreven heeft. De auteur gaf, omdat hij had vernomen dat Te Water geen vertaling wilde publiceren, in zijn *Brief* een uitvoerige samenvatting van de *Narratio*. Hij was vol lof over het correcte Latijn van Te Water. Op sommige punten uitte hij echter schertsende kritiek op Te Water. Waarom toch al die historische voorbeelden bij het algemene welkom aan het begin van het verhaal? Te Water had toch gewoon kunnen zeggen dat dit 'overeenkwam met den tijd van Gelijkheid en Vrijheid'?⁹⁸ En stelden de Leidse hortus en de diverse verzamelingen vergeleken met andere steden nu werkelijk zoveel voor? Waren andere universiteiten op dit punt niet veel beter voorzien? Tenslotte riep ook Te Waters wens dat Gerard van Swieten een monument in de Pieterskerk kreeg, net als Boerhaave en Camper, vragen op. Beide laatstgenoemden waren zonen van gereformeerde predikanten. Van Swieten was echter rooms-katholiek. Was een monument voor hem in een gereformeerde kerk wel gepast? In dit laatste punt zit wellicht een verwijzing naar Te Waters te grote vriendelijkheid jegens rooms-katholieken, die hem in Vlissingen de das had omgedaan en hem altijd bleef achtervolgen. Desondanks was ook bij deze anonieme auteur de waardering voor Te Waters *Narratio* net iets zwaarwegender dan de kritiek.

Ziekten en de ramp

De moeilijkheden aan de academie waar Te Water zich voor gesteld zag, waren niet de enige problemen waar hij mee te kampen had. In zijn persoonlijk leven

⁹⁵ *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen* 1803, 108-111.

⁹⁶ Te Water, *Levens-berigt*, 230-233; *Göttingische gelehrte Anzeigen* 1802, 766-768; *Nieuwe vaderlandsche bibliotheek* 6 (1802) 570-573.

⁹⁷ J.I. van Doorninck, *Vermomde en naamloze schrijvers, opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren I, Schuilnamen en schuilletters*, Leiden 1883, 85; *De Navorscher* 11 (1861) 210.

⁹⁸ C.A.H., *Brief aan den hoogerwaardigen*, 3.

kreeg hij het in dezelfde periode aanmerkelijk zwaarder. Meerdere ziektegevallen dienden zich aan. In 1792 was Te Water al zwaar ziek geweest. Na het herstel bleef hij lange tijd geestelijk zo vermoeid dat hij slechts op halve kracht kon werken.⁹⁹ De gezondheid van Te Waters echtgenote Paulina Cornelia Mounier was altijd al zwak geweest en leek alleen maar brozer te worden. In de periode oktober 1794 tot maart 1795 was zij nooit buiten geweest. Een jaar later was zij gedwongen langere tijd het bed houden wegens een ‘aanval van beroerte’ en in 1798 had zij te kampen met zware reumatische pijnen.¹⁰⁰ Vanaf dat moment kon Te Water haar, zoals hij het uitdrukte, letterlijk een ‘huisvrouw’ noemen. In de zomer van 1800 leed ze ‘onbeschrijflijke en langdurige smerten’ en was zij door zware pijnen kromgetrokken.¹⁰¹ Kon zij aanvankelijk nog met een stok binnenshuis lopen, later was ze gedwongen de gehele dag te liggen. Te Water maakte zich grote zorgen om haar. Zeker toen de doktoren waarschuwden voor stuipen en enige tijd vreesden dat ze haar verstand zou verliezen toen ze drie weken onafgebroken wakker was geweest.

Gelukkig week dat gevaar en kon ze na een lichte verbetering van haar toestand af en toe wat lezen, waaronder werken van Hieronymus van Alphen (1746-1803). Te Water was ‘een der oudste en geliefste vrienden’ van Van Alphen.¹⁰² Ze waren met elkaar bevriend geraakt toen Van Alphen in de jaren 1789-1793 pensionaris van Leiden was. Na zijn verhuizing naar Den Haag bleven ze met elkaar schrijven. Van Alphen legde veel van zijn theologische publicaties voordat zij gedrukt werden aan Te Water voor. Hij voorzag deze van commentaar. Dit bestond meestal uit lof – hij raadde hem bijvoorbeeld aan witte stukken in de drukproef met zijn dichtregels op te vullen – al gaf hij hem wel een keer ter overweging een stuk zo aan te passen dat het niet te openlijk tegen de scheiding van kerk en staat ageerde.¹⁰³ Te Water hield Van Alphen als goede vriend uitvoerig op de hoogte van de toestand van Paulina Cornelia. Van Alphen stuurde hen zijn *Ter gedagtenis* (1800). In dit voor intimi bestemde boekje beschreef hij in vijf gedichten zijn gevoelens over enkele sterfgevallen in zijn familie en prees hij in een prozastuk, speciaal bestemd voor zieken, Jezus aan als geneesheer. Jezus, zo stelde Van Alphen, kon nog steeds ziekten genezen, maar ook de ziel. Dat laatste was het belangrijkste. De zieke mocht vol vertrouwen het oog op Jezus richten en zo na de dood eeuwig bij Hem leven. Te Water hoopte dat Paulina Cornelia daar troost in vond. Zij ging geestelijk zwaar gebukt onder

⁹⁹ Te Water aan H. van Wijn, 24 dec. 1792, KB, 74 B 5.

¹⁰⁰ Te Water aan J. Verheye van Citters, 6 nov. 1780, 22 maart 1795 en 20 maart 1796 en 16 maart 1798, KB, 129 E 7.

¹⁰¹ Te Water aan H. van Alphen, zonder datum [ca. 1798], 14 juli en 1 sept. 1800, UBL, LTK 2083.

¹⁰² D.F. van Alphen, *Nagelatene schriften, gevonden in de papieren van mr. Hiëronymus van Alphen*, Utrecht 1813, viii. Op pp. ix-xx is het Maatschappij-levensbericht opgenomen dat Te Water over Van Alphen maakte.

¹⁰³ Te Water aan H. van Alphen, 29 maart 1798, UBL, LTK 2083; Te Water, *Levens-berigt*, 352-353.

haar ziekte: 'Hadt zij meerdere geloofskracht, zij zou blijmoediger zijn', aldus haar echtgenoot.¹⁰⁴

In december 1800 meldde Te Water dat zij zes maanden lang haar slaapkamer niet had kunnen verlaten. Bovendien waren broer Willem en Pautje toen ook nog ziek.¹⁰⁵ In maart 1801, het moment dat Te Water zijn veertigjarig predikantsjubileum vierde, leek alles niet veel beter. Te Water had last van 'koortsen' en hij werd vast niet opgebeurd door een brief van zijn broer. Jacobus Cornelis te Water deed namelijk de trieste observatie dat de meeste mensen die bij Te Waters bevestiging in Haamstede aanwezig waren geweest nu dood waren en dat van het uitgebreide gezin Te Water slechts drie broers over waren.¹⁰⁶ Een maand later kreeg Paulina Cornelia een 'onverwacht en gevaarlijk overval', maar ze overleefde het.¹⁰⁷ Later dat jaar werd de familie in rouw gedompeld. Willemina Cornelia Digna te Water (1763-1801), de oudere ongehuwde zuster van Pautje, was naar Leiden gekomen om advies bij de medische hoogleraren in te winnen. Zij overleed in september 1801 bij Te Water in huis en werd begraven in de Pieterskerk. Pautje was vanaf dat moment als enige van het gezin waarin zij was opgegroeid nog in leven.

In de eerste jaren van de negentiende eeuw moet het in huize Te Water een komen en gaan van ziekten zijn geweest.¹⁰⁸ Soms was de toestand zeer verontrustend, maar er waren gelukkig enkele momenten van opleving. Zo kon nichtje Pau zowaar in 1802 weer een keer gaan wandelen met Te Waters echtgenote. Te Water zelf sukkelde ook met zijn gezondheid. Dikwijls zijn in zijn brieven verontschuldiging te vinden voor zijn late reactie wegens ziekte of verzwakking. In het begin van het jaar 1800 meldde hij dat hij zes weken binnenshuis had verbleven, afgezien van drie ritten met de koets naar de kerk om te preken, zij het met moeite:

De laatste predikatie deed ik tegen 't einde des voorgaanden jaars, en hoewel ik niet langer dan ruim vijf kwartieren bezig was, vreesde ik en mijne hoorders met mij, dat ik 't werk niet ten einde zoude brengen, bij gebrek aan lichaamskrachten, die verre geweken waren.¹⁰⁹

Daarna ging het gelukkig weer iets beter. Zoals eerder gemeld trok het rectoraat echter een zware wissel op zijn gezondheid. Hij had meer werk dan krachten en

¹⁰⁴ Te Water aan H. van Alphen, 23 sept. 1800, UBL, LTK 2083 (citaat); Hieronymus van Alphen, *Ter gedagtenis*, s.l. 1800, 13-21; P.J. Buijnsters, *Hieronymus van Alphen (1746-1803)*, Assen 1973, 305-308; Te Water aan H. van Alphen, 19 feb. 1797, UBL, LTK 2083.

¹⁰⁵ Te Water aan J. Verheye van Citters, 27 dec. 1800, KB, 129 E 7.

¹⁰⁶ J.C. te Water aan Te Water, 17 maart 1801, ZB, Hs 2000.

¹⁰⁷ Te Water aan J. Meerman, 8 april 1801, MMW, Archief Meerman, 250/366.

¹⁰⁸ Notulen bestuursvergaderingen, GA Den Haag, Archief HG, inv. nr. 2, 7 april 1801; Jan Hinlopen aan Te Water, 16 juli 1801, UBL, LTK 1004; P. Weiland aan Te Water, 8 apr. 1802 en 12 juli 1803, UBL, LTK 1004.

¹⁰⁹ Te Water aan H. van Alphen, 15 jan. 1800, UBL, LTK 2083.

De Ravage na de kruitramp in Leiden (1807).

werd vaak gestoord in zijn nachtrust. Te Waters toestand is in de zomer van 1802 'vrij kritiek' geweest, maar hij kwam er weer bovenop. Werkelijk gezond was hij nooit, blijktens zijn melding in 1805 dat hij in een toestand van 'meer dan gewone ongesteldheid' verkeerde.¹¹⁰ Zijn gezichtsvermogen ging bovendien ernstig achteruit. Lezen, zo meldde hij enkele malen, lukte hem slechts nog bij het felle middaglicht. Een bril alleen was niet meer voldoende.¹¹¹ Al met al lijkt het erop dat na 1800 voor Te Water de jaren zwaarder gingen tellen. Toen hij tegen het einde van 1806 meldde dat het hem en zijn vrouw goed ging, kwam daar wel de toevoeging bij dat dit gelet op hun leeftijd was. Neef Lambrechtsen zag hier voldoende redenen in om de goddelijke goedheid te erkennen.¹¹²

Gods goedheid werd eveneens opgemerkt in het ongedeerd blijven van familie Te Water tijdens de ramp op 12 januari 1807.¹¹³ Op die dag ontplofte een met 37.000 pond buskruit gevuld schip dat lag aangemeerd aan het Rapenburg. De knal zou tot in Amsterdam gehoord zijn. De explosie was zo zwaar dat het anker van het schip terechtkwam buiten de stadsgrenzen, op een stuk land bij de Hogewoerdspoort. De huizen, verzamelingen en bibliotheken van meerdere hoogleraren raakten zwaar beschadigd. Kluit en zijn vrouw kwamen om onder het puin van hun ingestorte huis. Luzac werd door de ontploffing het Rapenburg in geslingerd en kwam eveneens om. Van der Palm verloor zijn zoontje.

Het huis van Te Water lag net buiten de zwaarst getroffen zone, maar het liep nog altijd voor 1199 gulden aan schade op.¹¹⁴ Te Water heeft zich in brieven nooit over zijn beleving van de kruitramp uitgelaten. De beroemde uitspraak van zijn vrouw, vlak na de ontploffing, is voor het eerst in 1907 in een gedenkboek van de ramp in druk verschenen:

De hoogleeraar Jona Willem te Water, die verder het Rapenburg op woonde, zat tegenover zijn stokdoove vrouw. Zij hoorde *iets* van den slag en vroeg (hoe vaak gaat het tragische met het komische te zamen!): "Zei u iets, te Water?"¹¹⁵

¹¹⁰ Te Water aan H. van Alphen, 23 sept. 1800, UBL, LTK 2083; Notulen bestuursvergaderingen, GA Den Haag, Archief HG, inv. nr. 2, 21 april 1802; Weduwe Winckelman aan Te Water, 9 juni 1802, ZB, Hs 480; Te Water aan J. Meerman, 5 okt. 1803 en 27 dec. 1804, MMW, Archief Meerman, 250/340 en 250/349; Te Water aan H. van Wijn, 31 dec. 1803 en 7 juni 1805, KB, 74 B 5.

¹¹¹ Te Water aan H. van Alphen, 15 jan. en 1 sept. 1800, UBL, LTK 2083; Te Water aan J. Royer, 14 apr. 1806, UBVA, Eq 67.

¹¹² N.C. Lambrechtsen aan Te Water, 13 nov. 1806, ZB, Hs 2131.

¹¹³ Te Water, *Levens-berigt*, 71-72; J. Roemer, *Leyden in hare ramp op den 12 januarij 1807*, Leiden 1807, 69-80; Arti Ponsen en Ed van der Vlist (red.), *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leidse historische reeks 4), Leiden 2007; Arti Ponsen, "Zei u iets, Te Water?" De Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden en de kruitramp van 1807', *Nieuw Letterkundig Magazijn* 24 (2006) 39-46.

¹¹⁴ Te Water had 1062 gulden aan schade opgegeven, de gemeente verhoogde dit tot 1199 gulden. (Kohier van schade aan bewoonbaar gebleven huizen 1807, RAL, Archief betreffende de ramp van januari 1807, inv. nr. 74, C 207).

¹¹⁵ L. Knappert, *De ramp van Leiden, 12 januari 1807, na honderd jaar herdacht*, Schoonhoven 1906, 22 en 130 n. 52.

De auteur van dit gedenkboek, de Leidse hoogleraar Laurentius Knappert, had dit verhaal opgetekend uit de mond van de echtgenoot van een kleindochter van Johannes Clarisse. Te Water zelf zou Clarisse dit verhaal verteld hebben, waarna het in de familie Clarisse bewaard bleef. Over de waarheid van het verhaal valt weinig met zekerheid te stellen. Het verbaast in elk geval niet dat Paulina Cornelia het geluid van de ontploffing niet thuis zou kunnen brengen. Zij had op jonge leeftijd reeds last van doofheid en haar gehoor is in de loop der tijden nooit hersteld. Voor haar slechthorendheid is zelfs een notarieel bewijs te vinden. In haar testament uit 1812 staat vermeld dat het verplichte voorlezen van het testament 'uit hoofde van hare doofheid' niet zinvol was. In plaats daarvan las zij het testament zelf door alvorens zij en de getuigen het ondertekenden.¹¹⁶

Na verloop van tijd ontstond een discussie over de duiding van de kruit-ramp.¹¹⁷ Was de ramp een straf van God voor het zondige Leiden, zoals Nicolaas Schotsman (1754-1822), gereformeerd predikant te Leiden, beweerde in een preek? In Leiden ging men immers de ene dag naar de kerk en bezocht men de andere dag het toneel en andere wereldse ijdelheden. Of had Schotsmans collega Herman Proper (1755-1842), wiens kleindochter bij de ramp omkwam, gelijk? Hij zag in het gebeuren geen wrekende straf, maar een kastijding van een liefhebbende Vader. Of het nu straf of kastijding was, voor de Leidse gereformeerde predikanten die zich erover uitlieten, ook voor Lucas Egeling (1764-1835), stond vast dat Gods voorzienigheid bepaald had dat deze ramp had moeten plaatsvinden. Theologen uit meer verlichte kringen legden daarentegen meer nadruk op de verantwoordelijkheid van de mens in deze ramp. Te Water mengde zich niet direct in deze discussie, al liet hij wel doorschemeren dat hij het met dat laatste in elk geval niet eens was. Toen hij de overleden leden Kluit en Luzac herdacht in de jaarvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde kwam de term 'straf' niet over zijn lippen. Hij sprak wel over een 'stil berusten in 's HEEREN welbehagen'. Men mocht het volgens hem als een voorrecht zien dat er, gelet op de enorme verwoesting, relatief zo weinig dodelijke slachtoffers waren gevallen:

Wie in de gebeurtenissen van dien dag, en in alle hare gevolgen, 's Hemels albestierende Voorzienigheid weigert optemerken, schijnt geen het minste gevoel van Godsdienstigheid te hebben; en wij mogen ons bedroeven over zijne dwaasheid.¹¹⁸

Te Water deelde God dus een rol toe in de gebeurtenissen in Leiden op 12 januari 1807, maar dan meer die van redder dan die van bestraffer.

¹¹⁶ Testament Paulina Cornelia te Water-Mounier, RAL, NNA, Notaris F. Booy, inv. nr. 113, f. 10^v (21 jan 1812).

¹¹⁷ J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en –sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1750-1810)*, Leiden 1992, 229-248; André Hanou, 'De ramp van Leiden: eigen schuld?', *Nieuw Letterkundig Magazijn* 24 (2006) 46-52.

¹¹⁸ *Handelingen MNL* 1807, 8, 15.

Te Water in de Bataafs-Franse tijd

Voor Te Water was de periode na 1795 er samengevat dus één van ontslagen, ziekten en studentenopstanden. De theologische faculteit leek daarbij tijdelijk een sterfhuiskonstructie, door de dreiging dat de staat in 1801 zou stoppen met het bekostigen van de Gereformeerde Kerk en dus ook met het betalen van de salarissen van de hoogleraren godgeleerdheid. De curatoren probeerden het euvel te voorkomen door nieuwe hoogleraren niet meer de leeropdracht theologie te geven, maar bijvoorbeeld exegese of zedenleer, zodat ze bij andere faculteiten konden worden ondergebracht. Alleen Te Water behield de leeropdracht theologie. Hierdoor was hij in 1801 de enige die als hoogleraar godgeleerdheid in staat was de voor het doen van kerkelijke examens benodigde testimonia af te geven. Nadat het gevaar geweken was benoemden de curatoren vanaf 1802 weer hoogleraren in de theologische faculteit.¹¹⁹ Gedurende zijn tijdelijke alleenheerschappij gaf Te Water het eerste deel van het *Bijbelsch huisboek* van Jacobus Scheidius (1754-1801), waals predikant te Delft, een lovende approbatie mee. Dit stichtelijke boek voor gebruik in huiselijke kring, geheel passend in een tijd waarin men het belang van huisgodsdienst meer onder de aandacht probeerde te brengen, werd geprezen, omdat het ten doel had 'Bijbelkennisse en daarop gevestigde deugd onder zyne landgenooten te bevorderen'.¹²⁰

Te Water vreesde zeer voor desastreuze gevolgen van veranderingen in de universiteit. Bijvoorbeeld de wens van de rooms-katholieken om ook hoogleraren van hun geloofsrichting in Leiden te benoemen. Hij bepleitte bij Meerman, op dat moment directeur-generaal van kunsten en wetenschappen, om de theologische faculteit daarvan te vrijwaren of desnoods één rooms-katholiek te benoemen. Meer dan één zou het einde van deze faculteit inluiden en daarmee het einde van de universiteit. Om dezelfde redenen wilde hij evenmin lutherse collega's naast zich. Met een Von Mosheim of een Ernesti zou er geen vuiltje aan de lucht zijn. De meeste lutheranen waren echter neologen. De meeste studenten, ook de gereformeerde, zouden volgens Te Water de ideeën van zo'n neologische hoogleraar overnemen en weldenkende ouders zouden hun zonen daarom niet meer naar Leiden sturen. Over de benoeming van Van der Palm als opvolger van Rau maakte hij zich eveneens druk. Men wilde hem namelijk tegelijk als academieprediker aanstellen. Hierdoor zou hij voor twaalf preekbeurten per jaar 800 gulden ontvangen. Dat was volgens Te Water nog nooit vertoond in Leiden. Zelf kreeg hij als halve predikant van de Leidse gereformeerde kerk slechts 750 gulden en daarvoor moest hij minstens 34 keer per jaar preken. Hij vond het een belachelijk hoge beloning voor deze nieuwkomer. De benoeming ging door,

¹¹⁹ Otto J. de Jong, *De theologische faculteiten en de Bataafse Revolutie*, Nijkerk 1969, 16, 19.

¹²⁰ Acta Facultatis Theologicae, UBL, ASF, inv. nr. 368, 21 feb. 1801; De Mooij, 'Protestantse huisgodsdienst in Nederland'.

maar Te Waters andere vrees bleek ongegrond: Van der Palm werd niet zoals zijn voorganger Rau ook in de theologische faculteit benoemd.¹²¹

In de lokale Leidse gereformeerde kerk zorgde de nieuwe overheid eveneens voor problemen. De overheid voorkwam in december 1796 de benoeming van oranjegezinden tot ouderling. Liever zag zij mannen die voor 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap' stonden.¹²² Het werd een slepende zaak, waarbij Te Water zich afzijdig hield. De in 1793 tegelijk beroepen predikanten Aegidius Willekens Gillissen (†1841), zoon van de Leidse hoogleraar, en Nicolaas Schotsman stelden zich wel strijdbaar op. Toen de overheid van de Leidse predikanten in april 1796 een belofte van gehoorzaamheid verlangde, weigerden Gillissen en Schotsman dit, waarop de overheid hen ontsloeg.¹²³ De kerkenraad deed vele pogingen bij de overheid om hen herbenoemd te krijgen. Uiteindelijk besloot de vergadering vanwege de werkdruk in de zomer van 1797 bij de overheid te vragen om de benoeming van nieuwe predikanten op de twee leeggefallen plaatsen. Enkele kerkenraadsleden, onder wie Te Water, lieten hier bezwaar tegen aantekenen, omdat zij dit een belediging voor Gillissen en Schotsman vonden. Schotsman bleef de kerkenraad bestoken met verzoeken om terug te mogen keren naar Leiden. Toen het in 1801 eindelijk zo ver was, volgde eerst nog een uitvoerige discussie over de vergoeding van zijn onkosten en zijn salariering. Gillissen kwam een jaar later terug, al leek het van zijn kant niet van harte.¹²⁴

Te Water was vaker absent dan aanwezig op de vergaderingen van de kerkenraad, maar hij bemoeide zich wel actief met de dreigende geldproblemen van de Gereformeerde Kerk.¹²⁵ De overheid kondigde immers meerdere malen aan dat zij zou ophouden met het betalen van de kerkelijke onkosten. Te Water schatte de toekomst somber in en zag een onheil boven de kerk hangen, waaruit God alleen de kerk kon redden. Te Water had bewondering voor de velen die het tij door middel van verzoekschriften wilden keren. Hun kansen schatte hij terecht gering in. Voor predikanten die pas hun mond begonnen te roeren op het moment dat ze beseften dat hun salaris in gevaar kwam, had hij geen goed woord over. Hij maakte zijn mening meermalen kenbaar aan Van Alphen, de voorzitter van de samenbundeling van diverse plaatselijke commissies tot instandhouding van de openbare godsdienst in Holland. Te Water hamerde er in brieven aan Van Alphen op dat het, afgezien van alle financiële plannen, zeer belangrijk was dat de commissie beklemtoonde dat de kerk moest waken voor

¹²¹ Te Water aan J. Meerman, 9 maart en 16 dec. 1807 en 31 jan. 1808, MMW, Archief Meerman, 250/364, 250/366 en 250/371; Te Water aan H. Tollius, ongedateerd, UBL, BPL 2582.

¹²² Actenboek kerkenraad 1787-1798, RAL, Kerkenraad NHGL, inv. nr. 14, 29 dec. 1795.

¹²³ Actenboek kerkenraad, RAL, Kerkenraad NHGL, inv. nr. 14, 15 april 1796.

¹²⁴ Actenboek kerkenraad 7 september 1798-24 maart 1812, RAL, Kerkenraad NHGL, inv. nr. 15, 17 juli 1799, 17 april en 24 juli 1801; Actenboek Grote Kerkenraad 10 januari 1800-1812, RAL, Kerkenraad NHGL, inv. nr. 19, 17 en 27 april en 16 mei 1801, 23 maart en 13 april 1802.

¹²⁵ Te Water aan M. Tydeman, 30 mei 1798, UBL, BPL 945; Te Water, *Levens-berigt*, 85-86; O.J. de Jong, 'Uitkeringen aan kerken', in: J. de Bruijn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat*, Zoetermeer 1998, 203-249, aldaar 210-227.

de zuiverheid van de leer en vasthouden aan de ondertekening van de formulieren van enigheid. Als dat niet gebeurde, dan vreesde hij voor scheuringen in plaatselijke kerken. Daarom ook behoorden de theologische hoogleraren volgens Te Water strikt in het oog te houden of hun studenten, de aankomende predikanten, wel orthodox waren.¹²⁶ Te Water hielp zelf de commissie die zich in Leiden inzette voor de instandhouding van de plaatselijke gereformeerde kerk. Hij ontwierp, met hulp van anderen, een conceptreglement voor de financiering van het kerkelijk leven en schreef er een aanbeveling bij.¹²⁷ Doordat de overheid het besluit tot wijziging van de financiering van de Gereformeerde Kerk steeds uitstelde, is het reglement nooit in praktijk gebracht.

Zijn preekbeurten als predikant van de Leidse gereformeerde kerk bleef Te Water trouw vervullen.¹²⁸ Collega's van hem werden in 1797 op de vingers getikt, omdat ze vanwege 'frivole' redenen hun beurten lieten vervullen door predikanten van buiten met weinig preektalent. De inzet van onbegaafde jonge hulppredikers bleek in 1802 opnieuw een probleem. De kerkenraad benadrukte dat in een stad waar veel toekomstige predikanten opgeleid werden de voorgangers in de kerken goed en welsprekend behoorden te preken. De 'onbedachtzame jongelingen' wilde de kerkenraad van de kansel weren. De kerkgangers zouden in het vervolg louter 'lieffelijke predikatiën van begaafde leeraaren' te horen moeten krijgen. Te Water liet zich niet vervangen door hulppredikers. Tijdens een avonddienst in de Pieterskerk in mei 1797 ging hij eveneens gewoon voor, ook al zouden die avond de klokken geluid worden omdat die dag een vredesverdrag getekend werd. In 1811 vierde Te Water het feit dat hij vijftig jaar predikant was met een plechtige kerkdienst, met als tekst voor de preek 2 Korintheërs 10:17: 'Doch wie roemt, die roeme in den Heere'.¹²⁹ De preek bleef, zoals al zijn preken, niet bewaard, wel Te Waters samenvatting: niemand mag zijn eigen roem of zijn geleerdheid verheffen. Een ieder moet juist de goddelijke voorzienigheid prijzen, die dit alles schenkt. Via de achterdeur kwam toch een beetje eigen roem in deze preek terug. Om de goddelijke voorzienigheid des te beter uit te laten komen, stond Te Water stil bij het feit dat deze hem toegenegenheid van binnen- en buitenlandse geleerden had geschonken en een hoge positie die tot nut van de Gereformeerde Kerk was.

Te Waters mogelijkheden om via zijn netwerk dingen gedaan te krijgen voor vrienden en kennissen waren zeer verminderd. Aan Tydeman schreef hij: 'door

¹²⁶ Te Water aan H. van Alphen, 15 jan., 14 juli en 1 sept. 1800, UBL, LTK 2083; Buijnsters, *Hieronymus van Alphen*, 297-302.

¹²⁷ *Aanspraak aan de Nederduitsche hervormde gemeente te Leyden, en Concept-reglement voor het bestuur der kerken, verdere goederen en inkomsten, toebehoorende aan het kerkgenootschap der Nederduitsche hervormde gemeente te Leyden*, [1809]. Te Water stelde op p. 86 van zijn *Levens-berigt* dat hij de auteur was.

¹²⁸ Actenboek kerkenraad, RAL, Kerkenraad NHGL, inv. nr. 14, 3 mei en 19 sept. 1797; Actenboek Grote Kerkenraad, RAL, Kerkenraad NHGL, inv. nr. 19, 28 maart 1802.

¹²⁹ Te Water, *Levens-berigt*, 61-62; W. te Water, Aanteekeningen rakende J.W. te Water, GAV, Collectie Van der Os, D 30, f. 7.

de tijds-omstandigheden zijn mijne armen veel korter geworden'.¹³⁰ Vóór de omwenteling had hij dikwijls de carrière van kinderen van zijn vrienden een stapje verder geholpen door ergens een goed woordje te doen, maar nu deelde hij in dezelfde problemen als zijn orangistische vrienden. Velen van zijn hooggeplaatste vrienden waren na 1795 van het toneel verdwenen. Als oranjegezinde moest Te Water behoorlijk schipperen en zich zoveel mogelijk op de vlakte houden. Hij was geen voortrekker in de strijd voor de terugkeer van de ontslagen hoogleraren en predikanten, al liet hij soms heel voorzichtig blijken dat hij tegen de ontslagen was. Pas veel later, toen de kust veilig was, keurde hij de ontslagen in de felle bewoordingen af, bijvoorbeeld in 1814, toen hij Boers na zijn overlijden herdacht. Hij betichtte bij die gelegenheid de toenmalige curatoren van willekeur, redeloosheid en 'doldriftigheid'. Later mocht Te Water de revolutionairen dan als 'snoodaards' karakteriseren, toen zij de macht hadden betoond: hij de grootst mogelijke voorzichtigheid.¹³¹

In zijn eigen ogen ging deze voorzichtigheid niet ten koste van oprechtheid.¹³² Hij hield later vol in alles standvastig te zijn geweest. Hij legde de door de overheid gevraagde beloften af, omdat dat noodzakelijk was om zijn betrekking te behouden. Zijn politieke voorkeur veranderde niet door de van overheidswege geëiste verklaringen. In zijn verkregen stemrecht had hij geen interesse, hij maakte hier geen gebruik van. Onder het voorgaan in de dankdiensten voor overwinningen en jubilea van Napoleon probeerde hij uit te komen. In 1813 stond hij echter op het schema om voor te gaan in een door de overheid uitgeschreven dankdienst voor een door Napoleon behaalde overwinning.¹³³ Hij besloot toen een preek te houden over de goddelijke voorzienigheid, die zo duidelijk was in de Bijbelse geschiedenissen, de kerkgeschiedenis en de vaderlandse geschiedenis, zonder specifieke aandacht te schenken aan welke gebeurtenis uit de voorafgaande jaren dan ook. Hiermee nam hij een zeker risico. Op andere punten nam hij dat niet. De verlangde voorbede voor de keizer in de kerkdiensten verrichtte hij, zij het zo kort mogelijk. Verder ligt in het schriftje van zijn dictaat homiletiek (1803) een los papiertje, bij het gedeelte dat over dankpreken handelde, waarop hij de mogelijkheid noemde van het houden van preken ter herdenking van de bevrijding van de Spanjaarden, zoals bijvoorbeeld in Leiden op 3 oktober. Dat in 1803 hardop uitspreken achtte hij te gevaarlijk.¹³⁴

Te Water waagde zich pas bij de naderende overwinning op Napoleon aan politiek getinte uitspraken, bijvoorbeeld in zijn redes op de jaarvergaderingen

¹³⁰ Te Water aan M. Tydeman, 13 juli 1801, UBL, BPL 945 (citaat); J.H. Gallandat aan Te Water, 14 mei 1789, ZB, Hs 107; A.W. Philipse aan Te Water, 3 en 26 dec. 1791, ZB, Hs 1977 en 2022; P. Changuion aan Te Water, 11 maart 1795, ZB, Hs 6786A; Te Water aan J. Verheye van Citters, 27 dec. 1800, KB, 129 E 7; Te Water aan J. Meerman, 28 mei 1805, MMW, Archief Meerman, 250/352.

¹³¹ *Handelingen MNL* 1814, 17 en 1816, 19.

¹³² Te Water, *Levens-berigt*, 367-371.

¹³³ Actenboek Grote Kerkenraad 1813-1822, RAL, Kerkenraad NHGL, inv. nr. 20, 11 juni 1813.

¹³⁴ J.W. te Water, *Praecepta artis homileticae* (1803), UBL, BPL 1005, f. 35^r.

van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. In 1814 besteedde hij daar aandacht aan de nieuw herwonnen vrijheid van Nederland. Als oranjegezind historicus kon hij het niet nalaten een vergelijking te trekken met de zestiende-eeuwse vrijheidstrijd: de terugkeer van prins Willem Frederik stelde hij op een lijn met de terugkeer van Willem de Zwijger 242 jaar eerder. In 1815 refereerde Te Water aan de drie weken daarvoor gestreden slag bij Waterloo, waarin Napoleon, die 'afschuwelijke vijand', die 'snoode dwingeland, die beroerder der volken, die geessel van het menschdom', werd verslagen, mede door de 'Doorluchtigste Zoonen' van de koning.¹³⁵ De lof van Oranje werd in hoge tonen gezongen door Te Water, ook bij de viering van het vijftigjarig bestaan van de Maatschappij in 1816. Toen noemde hij de beschermheren Willem V en Willem I met name, maar voor het gemak verzweeg hij dat de Maatschappij ook betrekkingen had onderhouden met koning Lodewijk Napoleon.¹³⁶

Verder zond Te Water zijn dank op aan God, omdat de goddelijke voorzienigheid in de goede afloop van gebeurtenissen een beslissende rol vervulde. De overwinning op de Fransen kwam toen de nood het hoogst was:

opdat elk zou erkennen: *Dit is van den Heere geschied, en het is wonderlijk in onze oogen*; wat hadden wij te wachten, *indien* niet de Hemelsche Voorzienigheid, welke wij in dezen bewonderen en eerbiedigen, eenige Mannen verwekt had, die moed en beleid bezaten, om aanvankelijk de hand tot 's Lands verlossing te leenen.¹³⁷

In Te Waters ogen was de overwinning alleen te danken aan 'de GOD onzer Vaders, Nederlands Schutsheer'. Het vertrek van de Fransen duidde Te Water, kortom, in dezelfde termen waarin hij vroeger de bevrijding van de Spanjaarden in de zestiende eeuw had beschreven.

5.6 Een nieuwe structuur voor de Gereformeerde Kerk

Het rationalistisch supranaturalisme

Niet alleen de politieke constellatie veranderde in deze periode, in de theologische faculteit ging eveneens een wat andere wind waaien. Voorbij was de tijd van Gillissen, die Te Water in 1801 in zijn *Narratio* opvoerde als een groot voorbeeld van een zorgvuldige en vastbesloten leerstelligheid en ernstige heiligheid.¹³⁸ Tijdens zijn loopbaan benoemden de curatoren steeds minder behoudende theologen, waardoor Te Water zelf van middenfiguur meer en meer de conservatief

¹³⁵ *Handelingen MNL* 1814, 1-3 en 1815, 1-3, 22-23.

¹³⁶ Notulen maandvergaderingen 1803-1834, UBL, Archief MNL, inv. nr. 50, f. 37-38; *Handelingen MNL* 1816, 2; *Gedenkschrift van het eeuwfeest*, 107-108, 137.

¹³⁷ *Handelingen MNL* 1814, 2.

¹³⁸ Te Water, *Narratio de rebus Academiae*, 50.

aan de rechterflank werd. De meeste verwantschap had hij waarschijnlijk met de in 1799 benoemde Johannes van Voorst, net als hij directeur van het Haagsche Genootschap. Te Water benoemde hem als één van zijn executeurs-testamentair.¹³⁹ Andere nieuwe hoogleraren stonden daarentegen wat verder van de orthodoxie af dan Te Water. De Leidse hoogleraren godgeleerdheid Lucas Suringar (1770-1833), Johannes Clarisse (1770-1846) en Elias Annes Borger (1784-1820)¹⁴⁰ kunnen allen gerekend worden tot het zogenaamde rationalistisch supranaturalisme, de vigerende theologie van het begin van de negentiende eeuw. Dat geldt ook voor Van der Palm, hoogleraar oosterse talen, de bekendste van deze generatie theologen.¹⁴¹

De tijd van het 'rationalistisch supranaturalisme' is wel gekarakteriseerd als één van onbepaaldheid en halfheid. Enerzijds stelden deze theologen dat God de geloofswaarheden op bovennatuurlijke wijze geopenbaard had. Anderzijds dat de juistheid van deze geloofswaarheden door de rede kon worden bevestigd en dat de verborgenheden van het geloof, de zaken die men niet zelf zou kunnen uitdenken, in elk geval niet met de rede in strijd waren. In deze mengeling van rationalisme en supranaturalisme stemden ze overeen met Te Water, die precies in deze trant apologetiek bedreef. Hij verschilde echter van hen in de resultaten die dit standpunt opleverde. Bij Te Water kwam het uit op ondersteuning van de orthodoxie. Bij de theologen die bekend staan als 'rationalistische supranaturalisten' resulteerde het in een gemoedelijke en moraliserende theologie die afstand nam van de inspiratieleer en in plaats daarvan het gezag van de Bijbel erkende op rationele gronden. Dogma's raakten op de achtergrond en de band met de belijdenisgeschriften van de Gereformeerde Kerk werd losser dan Te Water wenste. Dit bleek bijvoorbeeld duidelijk in de inaugurele oratie (1815) van Clarisse, die als onderwerp 'de liberale theoloog' had.¹⁴² De liberale godgeleerde kon volgens Clarisse niet zonder geleerdheid en daarom prees hij Te Water voor zijn oratie uit 1790 over de geleerde theoloog. Daarmee deed hij hem ongetwijfeld een groot genoegen, maar dat Clarisse eveneens enige waardering voor Semler opbracht en ook hem het predikaat 'geleerd' opplakte, zal Te Water minder aangenaam hebben getroffen.

¹³⁹ Testament Jona Willem te Water, RAL, NNA, Notaris F. Booy, inv. nr. 113, f. 6^v.

¹⁴⁰ C. van der Woude, *Elias Annes Borger (1784-1820). Een geleerde-leven in het begin der 19^e eeuw* (Kampen cahiers 26), Kampen z.j, 18, 28.

¹⁴¹ De Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm*, 241-245; Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie*, 261; K.H. Roessingh, 'De moderne theologie in Nederland. Haar voorbereiding en eerste periode', in: G.J. Heering (ed.), *Verzamelde werken van dr. K.H. Roessingh bijeengebracht en van een inleidend overzicht voorzien*, Arnhem 1926, 1-182, aldaar 14-23; Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 32-35; Joris van Eijnatten, 'De generatie-Van der Palm. Nederlandse academische theologen en de productie van religieuze kennis, 1760-1840', *Nederlands theologisch tijdschrift* 59 (2005) 215-234, aldaar 215-216; Bijleveld, *Voor God, volk en vaderland*, 85-86.

¹⁴² Joannis Clarisse, *Orationes duae, altera de theologo vere liberali*, Leiden 1815, 8-10, 58-59.

Kenner van het historisch kerkrecht

De grotere gehechtheid van Te Water aan de gereformeerde belijdenis blijkt uit de wijze waarop hij een taak vervulde die hij kreeg opgedragen tegen het einde van zijn carrière. Hij mocht in 1808 een commissie voorzitten die een reglement zou opstellen voor het bestuur van de 'voormalige heersende kerk', de Gereformeerde Kerk. De keus voor Te Water lag voor de hand. Niet alleen was hij op dat moment een van de langstzittende hoogleraren godgeleerdheid, hij had ook kennis van het reilen en zeilen van de kerk. Op Walcheren had hij in 1779 in een commissie gezeten die de klassicale wetten herzag en later had hij als *actuarius* van de classis in 1781 een reglement ontworpen voor vlootpredikanten.

In Leiden bleef hij eveneens met kerkrecht bezig. Zoals de overheid plakkaatboeken uitgaaf ten behoeve van de rechtspraak, publiceerde de Gereformeerde Kerk plakkaatboeken die waren bedoeld als handboeken die het geldend kerkrecht weergaven.¹⁴³ In 1722 en 1735 waren twee delen van het *Kerkelyk plakaat-boek* met daarin besluiten van de Gereformeerde Kerk tot in het jaar 1735 gepubliceerd. Omdat deze uitgave niet uitputtend was, besloot de Zuid-Hollandse synode in 1785 tot een aanvullende uitgave. Hiervoor benoemde de synode in een commissie de predikanten Herman Gerard van Breugel (1729-1824, Dordrecht), Willem de Koning (1733-1809, Den Haag) en de toen net aangetreden Leidse hoogleraar Te Water. Van Breugel was Te Water niet onbekend. Hij had Te Water in 1777 geattendeerd op een zilveren plaat met daarop onder andere een afbeelding van de aanbidding van het smeekschrift door de edelen.¹⁴⁴ Na het emeritaat van Van Breugel werden de predikanten Petrus Hermannus Hugenholtz (1728-1811, Delft) en Abraham Rutgers (1751-1809, Haarlem) ter ondersteuning van de overgebleven leden in de commissie benoemd.¹⁴⁵

De commissie zou uiteindelijk drie delen produceren, waarvan Te Water de voorwoorden schreef. Het derde deel in de serie gaf alle stukken tot 1735 weer die eerder over het hoofd waren gezien, evenals alle zestiende-eeuwse gereformeerde kerkordes. Te Water had hiervoor gebruik kunnen maken van de studies die zijn vader hierover in manuscript nagelaten had.¹⁴⁶ In het vierde deel kwamen alle beslissingen uit de periode 1735 tot 1760 aan de orde.¹⁴⁷ Het vijfde deel, dat de jaren 1761-1785 zou moeten bestrijken, lag in 1795 gedrukt klaar. Het overlijden van de drukker – en ongetwijfeld de Bataafse Revolutie, maar deze werd in het voorwoord verzwegen – bracht het werk aan de uitgave echter tot stilstand. Het verscheen pas in 1807. In deze uitgave zijn tevens de besluiten uit de periode 1785-1795 toegevoegd. In een narede van zeven pagina's zijn de in-

¹⁴³ Roelevink, 'Bewezen met authenticque stukken', 86, 89.

¹⁴⁴ Te Water aan H.G. van Breugel, 25 nov. 1777, KB, 78 C 31; Te Water, *Historie van het Verbond* III, 519 en IV, 340-343.

¹⁴⁵ Jona Willem te Water e.a., *Kerkelyk plakaat-boek* III, *Behelzende een aanhangsel op het eerste en tweede deel*, 's-Gravenhage 1792, *3^v-*4^r, **2^r; Te Water, *Levens-berigt*, 105-106.

¹⁴⁶ Zie § 2.4.

¹⁴⁷ Jona Willem te Water e.a., *Kerkelyk plakaat-boek* IV, *Behelzende de plakaaten, ordonnantien en resolutien over de kerkelyke zaaken van den jaare 1735 tot 1760*, 's-Gravenhage 1793, *2^r.

grijpende beslissingen die na dit jaar genomen zijn op zakelijke toon samengevat: de scheiding van kerk en staat en de verplichting van het sluiten van het burgerlijk huwelijk.¹⁴⁸

Een nieuw reglement voor de Gereformeerde Kerk

Te Water genoot dus enige autoriteit op het terrein van de geschiedenis van het kerkrecht. Na het verschijnen van het laatste *Plakaat-boek* werd hij gevraagd om zitting te nemen in een commissie die de minister van eredienst, Jan Hendrik Mollerus (1750-1834), zou moeten adviseren over de regeling van de gang van zaken in de Gereformeerde Kerk.¹⁴⁹ In navolging van het koninklijk besluit van koning Lodewijk Napoleon van 2 augustus 1808 ging de overheid voor elke kerk een afzonderlijke commissie samenstellen. Mollerus vroeg Te Water in september 1808 om in de commissie plaats te nemen die zich zou buigen over de Gereformeerde Kerk. Hij zou in de ogen van de minister een man zijn die gekenmerkt werd door ijver voor de waarheid. Tegelijkertijd bezat hij volgens Mollerus de benodigde inschikkelijkheid om in veranderende tijden toe te geven op mindere punten, om zo de belangen van de kerk te waarborgen. Te Water kon dit bevestigen: hij was inderdaad een man die zowel ijverde voor de zuiverheid van de leer van de Gereformeerde Kerk als voor godsdienstvrijheid. Van Mollerus kreeg hij de vrije hand in het kiezen van de overige leden van de commissie. Op 11 januari 1809 werd de commissie geïnstalleerd in het gebouw van het departement van erediensten en ging zij aan de slag.¹⁵⁰ Uit de leden koos Te Water als secretaris de Haarlemse predikant Rutgers, met wie hij nog samen gewerkt had aan het *Kerkelyk plakaat-boek*.¹⁵¹

Uit de wensen die de overheid de commissie meegaf, werd duidelijk waarom inschikkelijkheid en voorzichtigheid een eigenschap was waarop de commissieleden waren uitgekozen.¹⁵² De overheid zag namelijk graag een grotere rol voor zich weggelegd in het bestuur van de kerk, vooral waar dat ging om een nationale synode. De commissie kreeg een wensenlijst mee en ging aan het werk. In het

¹⁴⁸ Jona Willem te Water e.a., *Kerkelyk plakaat-boek* V, *2^r-*2^v, 580-587.

¹⁴⁹ Te Water, *Levens-berigt*, 107-125; A. Ypeij en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* IV, Breda 1827, 388-406; J. Th. de Visser, *Kerk en staat* III, *Nederland van 1796 tot heden*, Leiden [1927], 118-129; Johannes Christiaan Adrianus van Loon, *Het Algemeen reglement van 1816*, Wageningen 1942 (diss. VU), 59-66; Th.L. Haitjema, *Nederlands hervormd kerkrecht*, Nijkerk 1951, 35-41; Cornelis van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis. Classicale typen tussen idee en werkelijkheid (1571-2004)*, [Kampen] 2005 (diss. VU), 121-128.

¹⁵⁰ Ingekomen en minuten van uitgegane stukken 1813 jan 1-15, NA, Departements-archieven betreffende de erediensten 1805-1870, 1. Archieven grotendeels behorende tot die van het Ministerie van Binnenlandse zaken betreffende de erediensten 1805-1813 (hierna: Erediensten 1805-1813), inv. nr. 22, 11 jan. 1809, no. 6.

¹⁵¹ De overige leden waren de predikanten H. Husly Viervant, Th. Hoog en D. Delprat, en de juristen J. Both Hendriksen, J.C. van der Kemp, S.B. Jantson van Nieuwland en J.G. Thin van Keulen.

¹⁵² Regering van Lodewijk, 1806-1810, organisatie der kerkgenootschappen, NA, Erediensten 1805-1813, inv. nr. 140, nr. 22.

land kwam de geruchtenmachine op gang over de grote wijzigingen die op til waren. In Te Waters woorden:

Men verspreidde overal een vals gerucht, dat de Commissie zou trachten een geheele omkeeringe in 't Kerkbestier bij de Hervormden te bewerken, Bisschoppen aan te stellen, zelfs een' Aartsbisschop te benoemen, welke laatste waardigheid men dwaaslijk aan mij wilde toeleggen.¹⁵³

Een kerkstructuur naar katholiek model kwam er echter niet, integendeel. Het advies dat de commissie op 28 augustus 1809 uitbracht, maakte duidelijk dat de commissieleden minder inschikkelijk waren dan vooraf was ingeschat. Minister Godert Alexander Gerard Philip Baron van der Capellen (1778-1848), de veel vooruitstrevendere opvolger van Mollerus, kreeg in het begeleidende schrijven bij het advies van de commissie te verstaan dat de commissie het vele goede uit de oude Dordtse kerkorde zoveel mogelijk bewaard had.¹⁵⁴ Slechts op kleine punten was verandering aangebracht. Dat gold niet voor de oude structuur van kerkenraden, classes en synodes. Deze had volgens de commissie Te Water zijn waarde in de loop der tijden bewezen. De eensgezindheid was erdoor bevorderd en de geloofsleer was altijd ongeschonden bewaard. De Gereformeerde Kerk had, in tegenstelling tot andere kerken, de neologie buiten de deur weten te houden. Kerkstructuren waarin bepaalde personen meer macht zouden krijgen, pasten niet bij het karakter van de Gereformeerde Kerk. Wel deed de commissie voorstellen voor veranderingen die bezuinigingen opleverden: minder frequente vergaderingen van de classes en in plaats van alle provinciale synodevergaderingen één jaarlijkse vergadering van een landelijke synode.

De commissie had meer oog voor het bewaken van de leer dan voor het ontwerpen van een kerkstructuur waarin de overheid een grotere vinger in de pap had. Haar voorstel was minister Van der Capellen dan ook een doorn in het oog. Hij maakte een revisie van het reglement, waarin hij bijvoorbeeld de koning invloed gaf op het benoemen van leden van de synode en op het afzetten van predikanten.¹⁵⁵ Tevens eiste de minister voor zichzelf het recht op om opzicht uit te oefenen over de werkzaamheden van de synode. De uitleg die de commissie gaf aan de ondertekening van de formulieren van eenheid door aanstaande predikanten, waarmee zij zich volgens de commissie aan de letter van de belijdenis verbonden, paste de minister eveneens aan. Hij stelde dat men zich door de ondertekening louter bond aan de grondbeginselen die in de belijdenis stonden, aangezien dit tijdgebonden geschriften waren die soms 'bijzonderheden' bevatten waar zelfs rechtzinnige predikanten niet meer pal voor stonden. Zo maakte

¹⁵³ Te Water, *Levens-berigt*, 115-116.

¹⁵⁴ Ingekomen en minuten van uitgegane stukken 1809 augustus, NA, Erediensten 1805-1813, inv. nr. 36, 28 aug., no. 7. De tekst is gepubliceerd in: De Visser, *Kerk en staat* III, 673-687.

¹⁵⁵ De tekst is gepubliceerd in: C. Hooijer, *Oude kerkordeningen der Nederlandsche hervormde gemeenten 1563-1638 en het concept-reglement op de organisatie van het hervormd kerkgenootschap in het Koninkrijk Holland 1809*, Zaltbommel 1865, 519-552.

Van der Capellen door zijn revisie de strikte binding aan de belijdenisgeschriften wat losser en gaf hij de overheid meer macht in de kerk.

Te Water legde zich bij de wijzigingen van de minister neer. Later zou hij zelfs stellen dat de aanmerkingen van Van der Capellen 'wijs, voorzichtig en belangrijk' waren.¹⁵⁶ Of dit ook gold voor de minder letterlijke opvatting van de belijdenis maakte hij toen niet duidelijk. Als dat zo is, dan dacht hij enigszins naïef dat de gevolgen van Van der Capellens wijziging op dit punt niet ingrijpend zouden zijn. Hij hield in dat geval geen rekening met het feit dat sommigen die grondbeginselen wel eens veel minder breed konden opvatten dan hij zelf deed. Hoe voorzichtig Van der Capellens uiteindelijke voorstel ook was, het reglement zou nooit worden ingevoerd. Toen het bijna zo ver was, werd Lodewijk Napoleon teruggeroepen naar Frankrijk en lijfde zijn broer het Koninkrijk Holland in bij het Franse keizerrijk. Napoleon bleek veel ingrijpender plannen voor de Gereformeerde Kerk te hebben. Voor Te Water bleek in deze nieuwe politieke constellatie echter opnieuw een rol weggelegd.

Een hereniging van gereformeerden en remonstranten?

Keizer Napoleon wilde de centralisatie in het kerkelijk leven nóg verder doorvoeren door zoveel mogelijk kerken samen te voegen. Met het oog hierop nodigde gouverneur generaal Charles François Lebrun, hertog van Plaisance (1739-1824), Te Water uit in het Paleis op de Dam om zijn licht over het kerkelijk landschap te laten schijnen en zo de hertog daarin wegwijs te maken.¹⁵⁷ Te Water toonde zich in zijn antwoord 'plus flatté de l'honneur de l'invitation' en meldde dat bij hem reeds lang de wens leefde zijn opwachting bij de hertog te maken.¹⁵⁸ 'Gemeenzaam' bij een haardvuur gezeten spraken de beide oude heren in november 1811 met elkaar. Voor alle zekerheid stuurde Te Water een weerslag van zijn visie enige tijd later nog eens in geschrift na. Het Franse plan om alle protestantse kerken samen te voegen tot één kerk raadde hij af. De protestanten verschilden onderling te veel in opvattingen en eerdere pogingen in die richting hadden eerder méér verdeeldheid gebracht. Bij de teruggave van door de gereformeerden gebruikte kerken aan rooms-katholieken raadde hij voorzichtigheid aan. Gemeenten met een predikant behoorden bijvoorbeeld altijd een vervangend kerkgebouw te krijgen.

Te Water moet een goede indruk gemaakt hebben op Lebrun. Hij werd namelijk in januari 1812 per decreet benoemd in een commissie die zich ging buigen over de organisatie van de kerken.¹⁵⁹ Hij stribbelde licht tegen bij de benoe-

¹⁵⁶ Te Water, *Levens-berigt*, 123.

¹⁵⁷ Te Water, *Levens-berigt*, 125-132; Te Water aan J. Meerman, 4 dec. 1811, MMW, Archief Meerman, 250/401.

¹⁵⁸ *Gedurende de Reunie of Fransche overheersing*, NA, Erediensten 1805-1813, inv. nr. 143, no. 10i.

¹⁵⁹ Te Water, *Levens-berigt*, 132-142; Ypeij en Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* IV, 504-538; De Visser, *Kerk en staat* III, 140-202.

ming door de keizer door te wijzen op zijn hoge leeftijd. Zijn gezondheid was eind 1811 achteruit gegaan. Bovendien stelde hij dat zijn geheugen hem met het klimmen der jaren een enkele maal in de steek liet. Nu was dat een probleem waar hij al jaren eerder over geklaagd had: hij betreurde het in 1802 al dat hij vroeger zelden aantekeningen had gemaakt, aangezien hij toen toch alles kon onthouden wat hij met aandacht las.¹⁶⁰ Desondanks nam hij zitting in de commissie. De leden kwamen uit alle kerken en waren onderverdeeld in subcommissies per kerkelijke stroming. Te Water kwam terecht in de subcommissie van 'protestanten van de gereformeerde richting'. De gehoopte uitkomst was dat deze groep zou komen met een plan voor de hereniging van gereformeerden en remonstranten. Een remonstrants initiatief tot eenwording van alle protestanten in 1796 had destijds echter voornamelijk afkeurende reacties van de niet-remonstranten opgeroepen, ook van Te Water.¹⁶¹

De overige leden van Te Waters subcommissie waren de gereformeerde oud-minister Mollerus, de waalse predikant Daniel Delprat (1758-1841) uit Den Haag en de Amsterdamse remonstrantse predikant Martinus Stuart (1765-1826). Te Water kende niet alleen Mollerus, maar ook de andere twee. Delprat was lid geweest van de eerdere commissie Te Water. Stuart zat samen met Te Water in dezelfde onderafdeling van het Koninklijk Nederlandsch Instituut voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten en ze correspondeerden met elkaar over Romeinse geschiedenis en Romeinse munten.¹⁶² Op persoonlijk vlak konden ze goed met elkaar overweg. François Jean Baptiste baron d'Alphonse (1756-1821), intendant generaal van binnenlandse zaken, was de officiële voorzitter van de gehele commissie. Hij zou echter nooit aanwezig zijn bij de vergaderingen om de commissie alle vrijheid te laten.

Achter de schermen was de leiding in handen van de chef der eerste divisie van het ministerie van erediens, Jacobus Didericus Janssen (1775-1848).¹⁶³ Deze had als student nog college gevolgd bij Te Water. Te Water had toen wel eens twijfel geuit over diens rechtzinnigheid. Ze waren het echter wel eens dat een gedwongen hereniging van de in 1619 uiteengegane kerken geen goede zaak was. In het geval van Janssen was dat echter omdat hij dacht dat deze vanzelf wel zou plaatsvinden tegen de tijd dat de gereformeerden wat vrijzinniger zouden zijn geworden. Janssen kon voorafgaand aan de eerste vergadering in augustus 1812 al aan Te Water melden dat hij verwachtte dat er wel een mouw viel te passen

¹⁶⁰ 'Vides ergo, me meam memoriam senilem fefelisse' (M. Stuart aan Te Water, 15 dec. 1811, UBL, BPL 1188); Te Water aan J. Meerman, 8 aug. 1802, MMW, Archief Meerman, 250/338.

¹⁶¹ Te Water aan H. van Alphen, 29 maart 1798, UBL, LTK 2083; Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen*, 76-90, 258-280, 289-297.

¹⁶² Te Water aan M. Stuart, 7 nov. 1810 en 15 dec. 1811, UBL, BPL 1188; Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)*, Amsterdam 1998, 68-89.

¹⁶³ C.W. Pape, *Het leven en werken van J.D. Janssen, ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, secretaris-generaal en adviseur bij het departement voor de zaken der Hervormde Kerk, enz.*, 's-Hertogenbosch 1855, 34, 38, 97-100; Bijleveld, *Voor God, volk en vaderland*, 26-27, 51.

aan het probleem van de dreigende afgedwongen eenwording van gereformeerden en remonstranten.¹⁶⁴

Een hereniging van gereformeerden en remonstranten hield in elk geval een bedreiging in voor de belijdenisgeschriften van de Gereformeerde Kerk. Dat gold zeker voor de Dordtse leerregels, omdat deze de ideeën van de remonstranten veroordeelden. De remonstranten hadden van oudsher geen belijdenisgeschriften gekend. Te Water was zeer gehecht aan dit belijdenisgeschrift en daarom geen voorstander van een hereniging. Op college behandelde hij in de jaren 1810-1811 de geschiedenis van de Synode van Dordrecht (1618-1619) en de Dordtse leerregels. Hierbij betoogde hij dat door de Dordtse synode de ware leer was vastgelegd die de leden van de Gereformeerde Kerk niet mochten betwijfelen. Het was in zijn ogen dan ook correct dat elke aanstaande predikant in het peremptoir examen moest tonen dat hij het eens was met de leerregels en dus het gevoel van de kerk van de Reformatie aanhing.¹⁶⁵ Het grootste deel van het college gebruikte hij om de leerregels stuk voor stuk te illustreren aan de hand van bijpassende Bijbelteksten.

Een hereniging van gereformeerden en remonstranten, in welke vorm dan ook, bleek echter onontwijkbaar. Stuart legde zich hierbij neer. Het liefst wilde hij dat alles op de oude voet bleef, maar hij zag in dat het onontkoombaar was dat de commissie zich zou schikken naar de wensen van de Fransen. Ook Te Water zocht een uitweg die voor alle partijen bevredigend was. Mocht de Franse overheid een hereniging afdwingen, dan zou dat in dat geval een federatiemodel gehanteerd moeten worden, zo meende hij. Elke gemeente behoorde zijn eigen kerken en kerkdiensten te behouden. De remonstranten mochten zitting nemen in de kerkelijke vergaderingen, indien ze dat wilden, maar de Dordtse leerregels moesten gehandhaafd blijven. In deze geest zou de commissie haar advies uitbrengen. Aansluitend bij de Franse wens om de Gereformeerde Kerk niet langer op te delen in gemeenten conform de grenzen van de burgerlijke gemeenten, maar in consistoriale kerken van 6000 leden, stelde de commissie voor dat alle remonstranten één consistoriale kerk zouden vormen binnen de Gereformeerde Kerk. Het zou er echter nooit van komen, net als van alle andere adviezen van de commissie. De Franse minister van eredienst Félix Julien Jean Bigot de Préameneu (1747-1825) trok zich weinig aan van het uiteindelijke door d'Alphonse licht aangepaste en aan hem uitgebrachte advies. Hij kwam op zijn beurt met plannen die meer overeenstemden met de Franse wetten dan met de gewoonten van de Gereformeerde Kerk. Door de val van Napoleon konden de Gereformeerde Kerk en de Remonstrantse Broederschap echter gewoon op de oude voet gescheiden verder gaan.

¹⁶⁴ J.D. Janssen aan J.W. te Water, 25 juni 1812, ZB, Hs 302.

¹⁶⁵ J.W. te Water, *Dictata de historia et expositio Canonum Dordracenorum* (Lugd. Bat. 1810-1811), scripsit G.H.M. Delprat, UBL, BPL 974, f. 1-95, aldaar 1-2.

5.7 Het einde

Een gedwongen emeritaat

Na een leven dat door een zwakke gezondheid getekend was, overleed Paulina Cornelia Mounier op 14 september 1814 op 75-jarige leeftijd.¹⁶⁶ In hun condoléances wezen familie en kennissen Te Water erop dat een lang huwelijk een zegen was, maar dat het gemis misschien voor hem wel des te groter zou zijn na de 47 jaar samen. Toen de echtgenote van Verheye van Citters jaren eerder overleed, schreef Te Water hem ter bemoediging het volgende:

Ontdekt zich immer de krachtige invloed van den dierbaren godsdienst en van 's Heeren genade in den eeuwig gezegenden Verlosser, zekerlijk ook in zulke hoogstbedroevende lotgevalen, om met eerbied te berusten in alle de uitkomsten van Gods Wijzen Raad, en onze sterke vertroostinge, bij 't gemis van onze dierbaarste panden op aarde, in Zijne nabijheid te zoeken. Welk een voorrecht is 't wel bedroefd te zijn, doch niet gelijk zij, die geen hoope hebben, maar onze liefste vrienden en vriendinnen te kunnen naaroogen in den hemel, de eenige plaatse van waare ruste en onafgebroken genoegen. Dit voorrecht worde aan UEdG. bevestigd en vermeerderd.¹⁶⁷

Uit deze gedachtegang zal Te Water ook bij het overlijden van zijn eigen echtgenote troost hebben kunnen putten. Gelukkig bleef Pautje bij haar oom wonen. Het aantal dienstbodes werd teruggebracht tot één, een oud-lutherse weduwe.¹⁶⁸ Voor Te Water gingen de jaren zwaarder tellen. De uitnodiging om lid te worden van het net opgerichte Nederlandsch Bijbelgenootschap, in 1814, sloeg hij af vanwege zijn hoge leeftijd. Hij ging vanwege zijn ouderdom minder privaatesen geven. De colleges kerkgeschiedenis en preekkunde bleef hij wel verzorgen en dat had hij graag lange tijd willen blijven doen.¹⁶⁹

De curatoren oordeelden op grond van in augustus 1815 ingegane wetgeving echter anders. Omdat het bereiken van de zeventigjarige leeftijd voortaan betekende dat een hoogleraar met behoud van traktement emeritaat kreeg verleend, besloten de curatoren op 6 november 1815 dat de 75-jarige Te Water

¹⁶⁶ Te Water, *Levens-berigt*, 281-282; B. de Jonge aan Te Water, 30 sept. 1814, ZB, Hs 2064; J. Meerman aan Te Water, 12 okt. 1814, KB, 121 A 13:30; J. van Spaen la Lecq aan Te Water, 13 okt. 1814, UBL, LTK 1004.

¹⁶⁷ Te Water aan J. Verheye van Citters, Utrechts Archief, Familie Des Tombe, inv. nr. 903-2.

¹⁶⁸ Volkstelling 1815, RAL, Stadsarchief van Leiden 1574-1816, inv. nr. 1308, wijk IV, nr. 655. In 1791 scheidde een deel van met name Amsterdamse lutheranen zich af van de Evangelisch-Lutherse Kerk omdat zij vonden dat deze te rationalistisch werd. De afgescheiden noemden zich hersteld luthers. Te Waters dienstbode was evangelisch-luthers (Paul Estié, *De stichting van een kerkgenootschap. Ontstaan en aanvaarding van het Algemeen reglement van 1818 voor het bestuur der Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden*, Amsterdam 1982 (diss. Leiden), 14-16).

¹⁶⁹ Te Water, *Levens-berigt*, 277; Aantekeningen dekenschap C. Boers, UBL, ASF, inv. nr. 368 ter, f. 78.

emeritus hoogleraar was, zonder dat hij daar zelf om verzocht had.¹⁷⁰ Te Water vond dat hij nog niet toe was aan volkomen rust, maar was vooral zeer ontstemd over de financiële consequentie die hij beschouwde als de grootste onaangenaamheid hem ooit overkomen.¹⁷¹ Dezelfde wet bepaalde namelijk eveneens dat een hoogleraar na het dertig jaar geven van academisch onderwijs beloond werd met een traktementsverhoging van 25 procent. Dit voordeel werd Te Water niet toegekend, omdat de overheid redeneerde dat hij volgens de nieuwe wet met terugwerkende kracht al vijf jaar met emeritaat was en dus geen recht had op deze verhoging.

Te Water uitte zijn ongenoegen in een brief aan de curatoren, net als Brugmans, die zich voor hetzelfde probleem gesteld zag. Brugmans diende een kort en zakelijk verzoek bij de curatoren in, Te Water had meer papier nodig.¹⁷² In een lange brief stelde hij dat het een schande was dat iemand met zijn status dit overkwam, een jarenlang publicerend geleerde die lof kreeg van de allergeleerdste mannen. Om naar Leiden te komen had hij 'vele verplichtende aanbiedingen' moeten afslaan. Hij was aangenomen tegen betaling van 2000 gulden per jaar, maar daar kwam toen nog belastingvrijstelling, tabbaard- en konijnengelden¹⁷³ en vergoedingen voor promoties bovenop. Nu al deze voordelen vervallen waren, had hij het met zijn uiteindelijke inkomen van 2800 gulden minder breed dan toen hij werd aangenomen. Daarbij was zijn inkomen in de loop der jaren amper verhoogd, terwijl menig recent benoemde hoogleraar een veel hoger traktement genoot.¹⁷⁴ Hij had na dertig jaar les geven recht op de verhoging, zeker omdat hij ondanks zijn emeritaat nog steeds college gaf en daar, zoals hij altijd had gedaan, geen geld van de studenten voor vroeg, omdat die het financieel nooit ruim hadden. De brief maakt duidelijk dat Te Water zich gekrenkt voelde, afgedankt door een nieuwe generatie die te weinig achting had voor iemand die zo gewichtig was. De curatoren gaven de verzoeken van Brugmans en Te Water op de 'meest favorabele wijze' door aan de commissaris voor onderwijs. Het mocht echter niet baten, de hoogte van Te Waters traktement bleef vastgesteld op 2800 gulden.¹⁷⁵ Mopperend legde hij zich daar bij neer. Aan latere pogingen van Clarisse om alle traktementen iets te verhogen werkte hij niet mee. Hij liet

¹⁷⁰ Ten onrechte wordt in de *Encyclopedie van Zeeland* (III, Middelburg 1984, 276) beweerd dat Te Water wegens volkomen doofheid met emeritaat werd gestuurd. Met zijn gehoor was weinig mis.

¹⁷¹ Te Water, *Levens-berigt*, 252-257; W. te Water, Aanteekeningen rakende J.W. te Water, GAV, Collectie Van der Os, D 30, f. 7.

¹⁷² S.J. Brugmans aan curatoren, 6 febr. 1816, en Te Water aan curatoren, 30 jan. 1816, UBL, Archief van Curatoren 1815-1877 (hierna: AC2), inv. nr. 69, ingekomen stukken okt. 1815-dec. 1816, nr. 47 en 48.

¹⁷³ In de zestiende eeuw kregen de hoogleraren elke vier of vijf jaar lakense stof voor hun tabbaarden en jaarlijks in de periode van Allerheiligen tot Maria-Lichtmis twee konijnen per week. Later werd dit omgezet in een financiële vergoeding (Otterspeer, *Groepsportret met dame I*, 308).

¹⁷⁴ In 1787 werd zijn loon verhoogd tot 2400 gulden (Molhuysen, *Bronnen VI*, 326), in 1812 tot 2550 gulden (*Régistre des Procès-verbaux du Conseil Académique de l'Académie de Leide*, 1812-1813, UBL, ASF, inv. nr. 278, f. 22).

¹⁷⁵ Notulen 1816-feb. 1817, UBL, AC2, inv. nr. 2, 16 feb. 1816.

Clarisse weten dat als de overheid hem de 700 gulden ontzegde, waar hij zijns inziens krachtens de wet recht op had, hij het niet kies vond een verzoek te ondertekenen om iedereen zonder wettelijke basis 400 gulden extra te geven. Voor Te Water bleef 'in de grijsheid overig, alle onverdiende schade, hoe onaangenaam anders, met geduld te dragen'.¹⁷⁶

Zijn werk als predikant hield Te Water nog even vol, ook al was in 1814 in de kerkenraad wel eens opgemerkt dat hij al jaren verzwakt was wegens ziekte.¹⁷⁷ De kerkenraadsvergaderingen bezocht hij vanaf 1808 eigenlijk nooit meer. Daarbij was hij soms langere periodes te zwak om te preken. Hij zag in dat de tijd voor zijn afscheid rijp was. In april 1816 riep hij een vergadering van de grote kerkenraad bijeen, waarin hij zijn situatie als volgt uiteen zette:

Hoewel de Evangeliedienst mij, door 's Heeren goedertierenheid, tot heden toe geen last is, maar nog mijn lust blijft, ondervinde ik echter, dat het prediken bij aanhoudendheid, en vooral bij kort op elkander volgende beurten, voor mij somtijds zeer bezwaarlijk valt, 't welk niet te verwonderen is, daar ik in mijn 76ste jaar verkeere, eenige gebreken van den hoogen ouderdom gevoele, en sedert omtrent 55 jaren het woord der zaligheid als leeraar in Jezus kerke verkondigde.¹⁷⁸

Te Water zag zich gedwongen zijn emeritaat aan te vragen bij de overheid en vroeg daartoe in de vergadering een verklaring dat hij het predikantsambt in Leiden 31 jaar trouw vervuld had. Na overlegging van deze verklaring verleende de overheid aan hem per 1 juni 1816 zijn emeritaat, met een pensioen van 875 gulden. Op 29 mei 1816 nam hij afscheid van de Leidse gemeente met een preek over dezelfde tekst waarmee hij zijn intrede had gedaan: Efeziërs 4:11-15. Hij bleef nog een jaar actief als een van de vaste academiepredikers. Vanaf 1816 mochten slechts de theologische hoogleraren deze functie bekleden en moest Van der Palm het veld ruimen. Te Water nam afstand van deze post toen bleek dat bij ziekte geen vaste vervangers beschikbaar waren. De mogelijkheid dat zijn absentie het afgelasten van een kerkdienst zou betekenen, vond hij te zwaar wegen. In de diensten van de Leidse gereformeerde kerk ging hij nog wel af en toe voor.

Na het emeritaat

Ouderdomsgebreken of niet, Te Water bleef niet stilzitten.¹⁷⁹ Zijn gekrenkte eer probeerde hij op diverse manieren te herstellen. Hij bleef gewoon college geven. In plaats dat hij de studenten hiervoor geld vroeg, beloonde hij ze door ze in het

¹⁷⁶ Te Water aan J. Clarisse, datum onbekend, KB, 121 A 13:50.

¹⁷⁷ Actenboek Grote Kerkenraad 1812-1849, RAL, Kerkenraad NHGL, inv. nr. 16, 25 feb. 1814; Te Water aan N.C. Lambrechtsen, 13 maart 1815, ZB, Hs 1073.

¹⁷⁸ Actenboek Grote Kerkenraad 1812-1849, RAL, Kerkenraad NHGL, inv. nr. 16, 24 april 1816. Zie ook: Te Water, *Levens-berigt*, 62-68.

¹⁷⁹ Te Water, *Levens-berigt*, 257-272.

academisch jaar 1817-1818 allen een boek cadeau te doen, omdat ze de moeite hadden genomen college te volgen bij 'een afgeleefden Professor'. Hij bleef college geven tot de laatste snik, zoals blijkt uit het verslag over het onderwijs aan de rector in 1822. Hierin kon de theologische faculteit meedelen: 'Haar oudste lid, de Hoogleraar Te Water, genoot het voorrecht nog in zijnen een en tachtigjarigen ouderdom te kunnen doceren.'¹⁸⁰ Hij kroop ook zelf weer in de collegebanken en volgde drie jaar lang de colleges natuurlijke historie van Brugmans.¹⁸¹ Hij was hierbij stipt aanwezig. Eventueel bezoek dat kort voor aanvang van het college langskwam, liet hij wegsturen. Te Water bedankte na afloop van de lessen Brugmans in het openbaar in het Latijn, waardoor deze tot tranen geroerd werd. Samen met Brugmans zette hij zich in voor het behoud van de grafmonumenten van Scaliger en Clusius, die zich bevonden in de af te breken Vrouwenkerk. Op hun voorstel werden ze in 1819 geplaatst in de Pieterskerk, in de muur onder het orgel. Te Water schreef een anonieme brief over de verplaatsing aan de redactie van de *Algemeene konst- en letter-bode*.¹⁸²

Tot twee keer toe beijverde Te Water zich ervoor om eerherstel te krijgen door middel van een nieuwe benoeming. In 1818 leek hij kans te maken op een benoeming tot bibliothecaris tegen 600 gulden. Hij voerde hierover gesprekken met de curatoren, maar de benoeming is altijd in de lucht blijven hangen. In 1820 ondernam hij pogingen om een benoeming tot historieschrijver van de Leidse universiteit te verkrijgen, een positie die passend zou zijn omdat hij in zijn *Narratio* al een soort universiteitsgeschiedenis had geschreven. De overheid kon hier echter niet mee instemmen: in een tijd van bezuinigingen was het onverantwoord een nieuwe post in het leven te roepen. Na Te Waters dood zouden immers anderen op diezelfde functie aanspraak kunnen maken. In plaats daarvan kreeg hij voor het jaar 1821 een gratificatie van 700 gulden, niet geheel toevallig een kwart van zijn traktement.¹⁸³ Te Water was teleurgesteld. De gratificatie was hem uiteraard niet onaangenaam,

maar ik betuige opregtelyk, dat de aanstelling tot Historieschrijver van deze Hooge School, zelfs zonder vermeerdering van inkomsten, mij nog veel aangenamer zou geweest zijn, dewijl men, door spaarzaamheid en bezuiniginge ook in elk bijzonder huishouden, veel kwaads kan voorkomen of afkeeren.¹⁸⁴

¹⁸⁰ Verslag [...] 1821-1822, UBL, ASF, inv. nr. 378, Jaarlijkse verslagen betreffende de staat van onderwijs 1820-1834.

¹⁸¹ W. te Water, Aanteekeningen rakende J.W. te Water, GAV, Collectie Van der Os, D 30, f. 17-18; Te Water, *Levens-berigt*, 380-381; *Handelingen MNL* 1820, 4-5.

¹⁸² [J.W. te Water], 'Berigt over de verplaatsinge van de grafschriften der Leijdsche hoogleeraren Scaliger en Clusius' *Algemeene konst- en letter-bode* 1819, deel 1, 211-213; Te Water, *Levens-berigt*, 268-272.

¹⁸³ Curatoren aan Te Water, 6 maart 1821, UBL, AC2, inv. nr. 227, uitgegane stukken 1818-1821, nr. 64.

¹⁸⁴ Te Water, *Levens-berigt*, 266.

De financiële consequenties waren overkomelijk, de deuk in zijn prestige was dat niet. Een pleister op de wonde kwam in de vorm van de schenking van zijn portret aan het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schone Kunsten. De initiatiefnemer hiertoe was luitenant-admiraal Jan Hendrik van Kinsbergen (1735-1819). Hij gaf in 1818 een opdracht tot het laten schilderen van de vier oudste leden van de vier klassen van het Instituut: de jurist Hendrik Constantijn Cras (1739-1820), de wis- en natuurkundige Jean Henri van Swinden (1746-1823), de literator Rhijnvis Feith (1753-1824) en Te Water. Van Kinsbergen bood deze schilderijen aan het Instituut aan, net zoals hij reeds eerder een aantal borstbeelden van een aantal grote Nederlandse geleerden en kunstenaars had geschonken.¹⁸⁵

Te Water werd in 1817 gevraagd om te poseren voor dit portret. Hij kon moeilijk weigeren, gelet op de bewoordingen in de uitnodigingsbrief. Hij werd beschreven als één van de 'beroemde nog levende Nederlandsche geleerden, die waardig waren om door het penseel vereewigd te worden' en als iemand die 'altijd bedacht is, om den roem van den Nederlandschen naam edelmoediglijk te helpen handhaven'.¹⁸⁶ De uitgenodigde kunstenaar was Charles Howard Hodges (1764-1837), een gevierd portretschilder. In het voorjaar van 1818 maakte hij het portret. Poseerafspraken moest Hodges tot twee keer afzeggen in verband met zijn verkoudheid en drukke bezigheden. Wellicht mede omdat hij Te Waters toga mocht lenen om deze in zijn atelier te schilderen kwam het schilderij toch op tijd af. Het werd in de zomer van 1818 aangeboden aan het Instituut. Het beeldt Te Water zittend af met dezelfde toga en hetzelfde model pruik als op het portret uit 1796, maar nu met het versiersel van de Orde van de Nederlandse Leeuw opgespeld en de handen over elkaar in de schoot. Zijn gezicht maakt in vergelijking met het eerdere portret onmiskenbaar een oude en afgematte indruk. In 1952 werd het portret opgenomen onder de 250 schilderijen in de tentoonstelling 'drie eeuwen portret in Nederland' in het Rijksmuseum te Amsterdam. Het portret hangt nu in de oude vergaderzaal van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen in het Trippenhuis in Amsterdam.¹⁸⁷

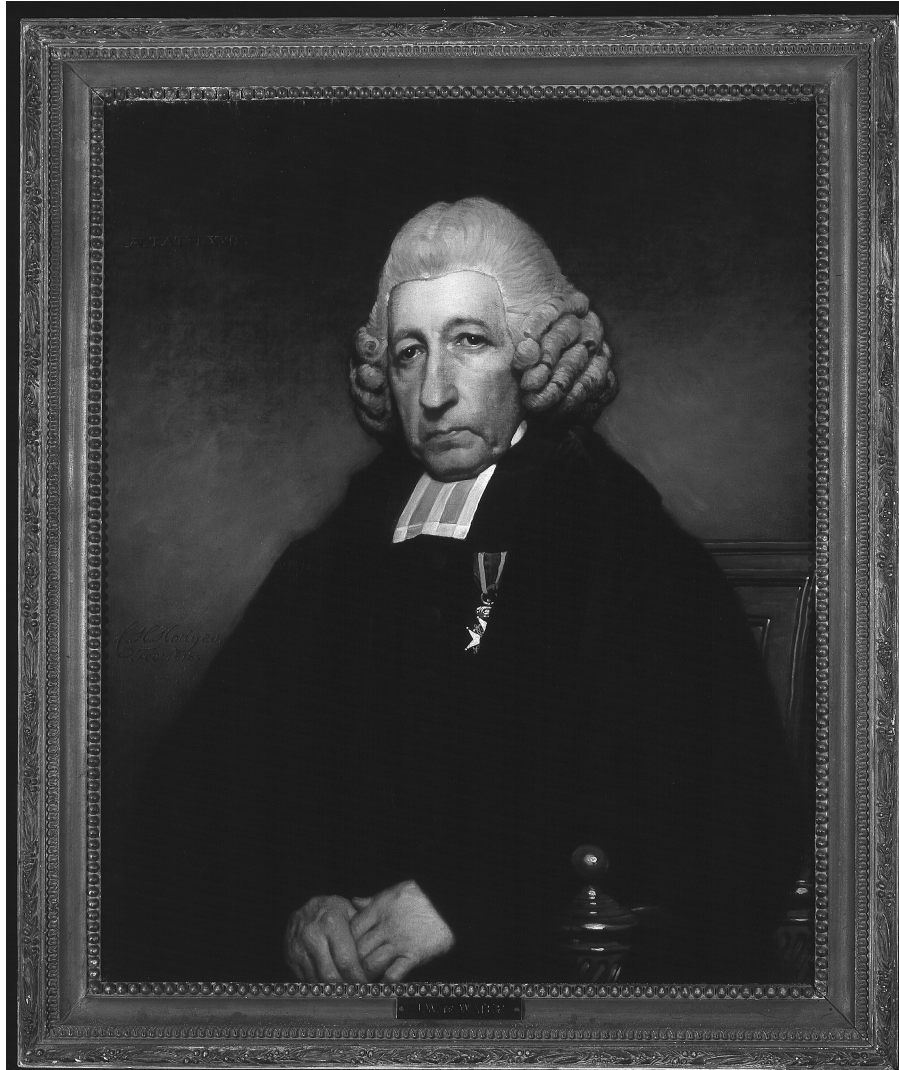
Een meer en meer teruggetrokken leven

Zijn statuur als grote geleerde mochten sommigen dan nog erkennen, in de kerk leek Te Water in het geheel niet meer mee te tellen. Zonder dat hem, zoals eer-

¹⁸⁵ M.C. van Hall, *Het leven en karakter van den admiraal jhr. Jan Hendrik van Kinsbergen*, Amsterdam 1843², 261-268; *Proces-verbaal van de twaalfde algemeene vergadering van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schone Kunsten*, Amsterdam 1819, 47-51.

¹⁸⁶ M.C. van Hall aan Te Water, 24 nov. 1817, UBL, LTK 1004.

¹⁸⁷ C.H. Hodges aan Te Water, 4 en 15 april 1818, UBL, LTK 1004; A.C.A.W. van der Feltz, *Charles Howard Hodges 1764-1837*, Assen 1982, 290 nr. 558; *Drie eeuwen portret in Nederland 1500-1800, Catalogus met 55 afbeeldingen*, Amsterdam 1952, 31-32; R.E.O. Ekkart, 'Portretten van geleerden en kunstenaars in het Trippenhuis', in: R. Meischke en H.E. Reeser (red.), *Het Trippenhuis te Amsterdam*, Amsterdam enz. 1983, 305-329.

Jona Willem te Water, in 1818 geschilderd door Charles Howard Hodges.

der, om advies was gevraagd werd in 1816 door koning Willem I het Algemeen reglement voor het bestuur van de vanaf dat moment zo genoemde Nederlandse Hervormde Kerk ingevoerd. Dit reglement veroorzaakte veel onrust, omdat velen meenden dat het de aloude leer van de kerk op de helling zette. Te Water legde zich neer bij de reglementenbundel, omdat hij van mening was dat deze geen enkele bedreiging vormde voor de formulieren van eenheid. Hij onderstreepte dit door in het voorjaar van 1816 uit vrije keus te preken op grond van de Heidelbergse catechismus. Zo toonde hij zijn eigen aanhankelijkheid aan dit geschrift en weerlegde hij de onruststokers in de kerk.¹⁸⁸

Met die 'onruststokers' doelde hij waarschijnlijk onder andere op zijn Leidse collega Schotsman. Deze ijverde in het voorjaar van 1816 in de classis Leiden en Neder-Rijnland om een verzoekschrift aan de koning te sturen om het reglement aan te passen ten bate van de belijdenis.¹⁸⁹ Toch was ook hij later ervan overtuigd, net als Te Water, dat het reglement en de daarop volgende synodebesluiten voldoende waarborgen boden voor de handhaving van de leer. Zoals vanouds behoorde immers elke nieuwe predikant zijn handtekening te zetten onder de formulieren. Na zijn zojuist genoemde catechismuspraak bemoeide Te Water zich niet meer actief met de kerkpolitiek, zeker niet nadat hem als emeritus van overheidswege het recht was ontzegd de nationale synode in 1816 bij te wonen. Alle theologische faculteiten mochten een hoogleraar zenden en Te Water had zichzelf als grootste deskundige juist als de aangewezen persoon gezien. In 1817 liet hij zich daarom door de faculteit kiezen als afgevaardigde, maar liet hij de *secundus*, Clarisse, uiteindelijk de honneurs waar nemen.¹⁹⁰

Te Water trok zich steeds meer terug uit het maatschappelijke leven. Hij liet niets van zich horen toen Schotsman in 1819, het jubileumjaar van de Dordtse synode, door middel van een tweetal uitgegeven preken een *Eere-zuil* oprichtte voor deze kerkvergadering en daarom veel kritiek te verduren kreeg.¹⁹¹ Inhoudelijk zal Te Water het eens zijn geweest met de waardering voor de Dordtse leerregels die uit de eerste preek van Schotsman sprak. Dat zal niet gegolden hebben voor de tweede preek, waarin Schotsman een somber toekomstbeeld schetste aan de hand van het Bijbelboek Openbaring. Hij voorzag dat ten tijde van het uitgieten van de 'zesde fiool van den toorn Gods' binnen de kerk dwalende predikanten zouden opstaan (Openb. 16:12-16). Deze zouden de grondwaarheden van het christendom vervalsen en een einde maken aan de kerkelijke tuchttoefening. Veel 'onvaste zielen' zouden afvallen van het ware geloof. Slechts een klein aantal 'waakzame christenen' zou overblijven. Van dat laatste zag Schotsman al voortekenen. Niet alleen nam in het algemeen de 'ongodsdienstigheid en zede-

¹⁸⁸ Te Water, *Levens-berigt*, 86-88.

¹⁸⁹ Registers der handelingen 1810-1796, NA, Classis Leiden en Nederrijnland, inv. nr. 16, 25 en 29 maart en 16 april 1816; Van Loon, *Het Algemeen reglement van 1816*, 174-179.

¹⁹⁰ Te Water, *Levens-berigt*, 159-165.

¹⁹¹ G.M. den Hartogh, 'De wacht bij de Dordtse erfenis, pro en contra Schotsman en zijn "eere-zuil"', *Gereformeerd theologisch tijdschrift* 58 (1958) 84-95, aldaar 84-85; Bijleveld, *Voor God, volk en vaderland*, 95-97.

loosheid' hand over hand toe, zelfs veel kerkleden stonden door hun onverschilligheid en onkundigheid over de kerkleer gereed om elke afwijking van de waarheid blind te volgen.

Deze schets van de nabije toekomst zal Te Water veel te zwartgallig hebben gevonden. Daar kwam bovendien nog bij dat Bilderdijk, met wie hij nooit een hartelijke band had gehad, zich achter Schotsman schaarde en voor de tweede druk van de *Eere-zuil* een voorrede schreef die bol stond van venijn. Hij liet onder andere fijntjes weten dat menigeen zich op historisch vlak zand in de ogen liet strooien door Wagenaar. Deze was echter 'verslaafd' aan de partij van de 'vuilaartigen' Brandt, de remonstrantse geschiedschrijver. Bovendien was Wagenaar volgens Bilderdijk 'onvoorzien [...] van al wat een geschiedschrijver in zich vereenigen moet'.¹⁹² Als Te Water al sympathie had gehad voor de *Eere-zuil*, dan was deze voorrede daarvoor de doodsteek geweest.

Te Water correspondeerde minder en minder. Een van zijn laatste briefjes maakt duidelijk dat hij niet veel in verandering zag. J.H. Brouwer, predikant te Ophemert, vroeg aan de theologische faculteit of hij verplicht was zijn dissertatie te Leiden te laten drukken. Het leek deze predikant zoveel handiger wanneer hij een drukker in de omgeving van zijn woonplaats mocht inschakelen. Clarisse zond zijn verzoek rond. Te Water was tegen. Niet alleen zou toestemming zonder twijfel protesten van de Leidse drukkers opleveren, 'waarom zou men wat nieuws beginnen, dat zonder voorbeeld is?'¹⁹³ Te Water hield het aan het einde van zijn leven maar liever bij het oude.

Het advies van neef Lambrechtsen dat hij mee moest doen aan de prijsvraag van het Zeeuwsch Genootschap om de gehele geschiedenis van Vlissingen te beschrijven, legde hij naast zich neer. De vraag was ingegeven door het feit dat de Vlissingse archieven verbrand waren door het bombardement door de Engelsen in 1809. Als iemand kennis van de verloren archieven had, dan was het in de ogen van Lambrechtsen toch wel Te Water. Deze wilde wel meedenken over de juiste formulering van de vraag, maar niet haar beantwoorden. Lambrechtsen schreef Te Water niet alleen regelmatig, hij kwam ondanks zijn hoge leeftijd ook nog een paar keer naar Leiden.¹⁹⁴

Te Water wijdde zich liever aan het vastleggen van zijn eigen geschiedenis, een ander punt waar Lambrechtsen regelmatig op aandrong: 'Gy moogt niet onverschillig zyn omtrend uwe nagedagtenis, en op welke wys zy gecelebreerd worde'.¹⁹⁵ Zijn meeste tijd besteedde hij aan het schrijven van zijn autobiografie. Hij wenste dat dit geschrift zonder welke wijziging dan ook na zijn dood zou

¹⁹² Nicolaas Schotsman, *Eere-zuil, ter nagedachtenis van de voor twee honderd jaren te Dordrecht gehoudene nationale synode, opgerecht*, Leiden 1819², iii-vii, xxi, 64, 70, 82-83.

¹⁹³ J.H. Brouwer aan faculteit der godgeleerdheid, 10 apr. 1822, ASF, inv. nr. 371, ingekomen brieven 1813-1839.

¹⁹⁴ N.C. Lambrechtsen aan Te Water, 25 okt. 1815, 19 april 1816 en 25 okt. 1820, ZB, Hs 2033, 2034 en 1952; Notulen maandvergaderingen 1803-1834, UBL, Archief MNL, inv. nr. 50, 13 nov. 1818.

¹⁹⁵ N.C. Lambrechtsen aan Te Water, 12 juli 1815 (citaat) en 10 nov. 1818, ZB, Hs 2032 en 95.

worden uitgegeven. Gelet op zijn uitdovende carrière mag het niet verbazen dat hij vooral wilde beschrijven hoe vooraanstaand en gevierd hij was geweest, want aan erkenning daarvan had het hem de laatste jaren juist ontbroken. De verbittering over de hem niet gegunde traktementsverhoging, maar ook over de Vlis-singse kerkbouwkwestie, blijkt overduidelijk uit de wijze waarop hij deze onderwerpen in zijn autobiografie beschrijft.

Overlijden en begravenis

De lichamelijke gebreken van de ouderdom perkten Te Waters bewegingsvrijheid steeds verder in. Hij kon het vijftigjarig jubileum van het Zeeuwsch Genootschap in 1818 niet bijwonen. De reis naar Zeeland was hem te zwaar. Lambrechtsen, op dat moment voorzitter, noemde hem meermalen in zijn rede. Het genootschap besloot zijn beeltenis op te hangen tussen die van de andere Zeeuwse grootheden.¹⁹⁶ Te Waters geest bleef altijd helder, maar zijn lichaam ging langzaam achteruit. In 1819 moest hij minstens een maand in huis blijven, omdat hij niet meer in staat was om wandelingen te maken of met een koets te rijden.¹⁹⁷ Dit was te wijten aan een 'ongemeene zwelling der beenen'.¹⁹⁸ Ook binnenshuis werd zijn bewegingsvrijheid beperkt:

Wanneer ik over omtrent 32 jaren mijne boekenkassen liet verhoogen tot aan den zolder, konde ik niet denken, dat die hoogte mij nu tot last zou wezen, om kleine werken op de hoogste planken op te zoeken.¹⁹⁹

In zijn eigen studeerkamer moesten anderen nu voor hem zijn boeken opzoeken. Hij was dankbaar dat hij zijn vlak voor zijn 79^e verjaardag, 19 oktober 1819, voor het eerst in veertien maanden weer had kunnen preken. Hij sprak voor een volle kerk over 1 Petrus 1:24, 25, een tekst die de vergankelijkheid van de mens stelt tegenover de eeuwigheid van het 'Woord des Heeren'.²⁰⁰ Een jaar later vond hij het houden van een feestmaaltijd in zijn huis ter gelegenheid van zijn verjaardag een te grote inspanning. In plaats daarvan bekostigde hij een maaltijd voor de bewoners van een lokaal bejaardenhuis. In gedachten was hij meer en meer bezig met zijn dood. Hij mijmerde vaak in stilte over zijn laatste tocht. In de laatste maanden van zijn leven was hij ernstig ziek en bedlegerig. Hij bleef echter altijd gelaten en lijdzaam, zoals uit de waarneming van zijn broer Willem blijkt:

¹⁹⁶ N.C. Lambrechtsen aan Te Water, 21 jan., 15 en 20 april 1818, ZB, Hs 2051, 2053 en 2028; N.C. Lambrechtsen, 'Aanspraak aan de algemeene vergadering tot plegtige viering van het vijftig jarig jubilé des genootschaps', in: *Nieuwe verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 3, Middelburg 1821, 3, 19, 24-25.

¹⁹⁷ Te Water aan J.W. van Vreedenburg, 8 nov. 1819, UBUVA, Bl 210a.

¹⁹⁸ Te Water aan J.M. de Gyselaar, Wed. Kneppelhout, 1 nov. 1819, RAL, Bibliotheek, nr. 7000/01.

¹⁹⁹ Te Water aan H. van Wijn, 22 jan. 1819, KB, 74 B 5.

²⁰⁰ Te Water aan H. van Wijn, 3 nov. 1818, KB, 74 B 5; N.C. Lambrechtsen aan Te Water, 10 nov. 1818, ZB, Hs 95, Te Water, *Levens-berigt*, 376.

Dan allerbijzonderst was hij, naar het getuigenis van zijnen Geneesheer en van de Zijnen, die hem dag en nacht omringden, een voorbeeld van gelatenheid en lijdzaamheid, in de laatste maanden zijns levens, toen krankheid en verzwakking, langzamerhand zijn ligchaam verbrak, en zijn krachten zichtbaar ten graf neigden. Hij onderwierp zich gaarne geheel en al aan het goddelijk welbehagen. Hij kon dit enigszins op de regte wijze doen, daar hij bewaard bleef tot aan zijnen laatsten ademtocht, bij het volle gebruik zijner verstandelijke vermogens. En zoo gevoelig hij was aan die weldaad, zo was hij ook tevens dankbaar aan zijne huisgenooten en anderen wier onvermoeide hulpvaardigheid en liefderijke zorg ten zijnen behoeve hij niet ophield met verheffing en blydelyk te erkennen.²⁰¹

Aan het lijden kwam een eind op 19 oktober 1822 toen Te Water, negen dagen voor zijn 82^e verjaardag, overleed. Volgens de bewoording van de senaat werd hij 'door eene zachte en zalige dood' aan de faculteit, de academie en de geleerde wereld ontrukkt.²⁰² Willem bracht via handgeschreven brieven vrienden en genootschappen op de hoogte van het overlijden van zijn broer.²⁰³

Hij werd op 24 oktober bijgezet in de grafkelder op de begraafplaats in de duinen bij Katwijk aan Zee waar in 1814 zijn echtgenote was begraven.²⁰⁴ Als voorstander van het buiten kerken begraven had Te Water het keldergraf (eerste klasse) al in 1808 gekocht, ook al stond de overheid op dat moment het begraven in kerken nog steeds oogluikend toe. Op de zerk had hij toen laten zetten dat hij dit graf voor hem en zijn vrouw buiten de stad in de buitenlucht gekocht had, omdat zij de levenden na hun dood geen schade wilden doen.²⁰⁵ Katwijk bood op dat moment de enige mogelijkheid in de omgeving van Leiden om buiten begraven te worden in een eerste klas graf. Leiden had in 1808 op zijn begraafplaatsen slechts graven in de derde tot en met de zesde klasse. Pas in 1813 werd in Leiden de deftige begraafplaats Groenesteeg van de Leidse gereformeerde kerk opengesteld met graven in de eerste en tweede klasse – maar deze was gelegen binnen de singels en daarom naar Te Waters zin wellicht niet genoeg buiten de bebouwde kom. In de directe omgeving van Te Waters graf in Katwijk lagen zijn collega's Kluit, Borger en Oosterdijk begraven, later zouden ook Van

²⁰¹ W. te Water, Aanteekeningen rakende J.W. te Water, GAV, Collectie Van der Os, D 30, f. 28.

²⁰² Verslag [...] 1822-1823, UBL, ASF, inv. nr. 378, Jaarlijkse verslagen betreffende de staat van onderwijs 1820-1834.

²⁰³ Zie bijvoorbeeld: W. te Water aan het ZG, 19 okt. 1822, ZA, Archief ZG, inv. nr. 64, brief nr. 64.

²⁰⁴ In het graf werd in 1833 ook Paulina te Water bijgezet. Het graf is in 1951 geruimd en opnieuw uitgegeven (Begraafregister begraafplaats Zuidstraat, Kerkelijk Bureau Ned. Herv. Gem. Katwijk aan Zee, graf no. 34 (oude gedeelte)).

²⁰⁵ De inscriptie op het graf luidde: 'Ne post mortem vivis nocerent hoc monumentum extra urbem et sub dio sibi et coniugi optimae Paulinae Corneliae Mounier vivus fecit Iona Guilielmus te Water a. MDCCCVIII' (Te Water, *Levens-berigt*, 282). Ook Willem te Water junior en zijn vrouw lieten zich buiten de kerk begraven. De inscriptie op hun nog altijd bestaande graf naast de hervormde kerk in Voorhout luidt: 'Sub dio ut sæpe jusserrat hic situs est Guilielmus te Water [...]' (Eggink, 'Dr. Willem te Water', 255-256). Zie voor Te Waters visie op begraven § 3.3.

Voorst en Van der Palm in Katwijk hun laatste rustplaats vinden.²⁰⁶ Te Waters wens om buiten de bebouwde kom begraven te worden ging zo in vervulling. De ironie van de geschiedenis wil echter dat de begraafplaats door de enorme groei van het dorp al binnen een eeuw midden in het centrum van Katwijk aan Zee kwam te liggen.

Nalatenschap

In hun testament had het echtpaar Te Water-Mounier vast laten leggen dat Paulina's zuster Johanna Sara Mounier, weduwe van Iman Imans, een legaat van 8000 gulden zou ontvangen, plus de helft van hetgeen over zou zijn na de uitkering van de overige legaten.²⁰⁷ Als zij zou zijn overleden, zou dit bestemd zijn voor haar enige nog levende kind, de Goudse arts Marinus Imans (1767-1835), bij wie zij in huis woonde.²⁰⁸ De andere helft behoorde evenredig te worden verdeeld onder Te Waters broer Willem, zijn nicht Johanna Catharina (dochter van Te Waters broer Jacobus Cornelius) en de inwonende nicht Paulina te Water. De waardering voor Pautje werd onderstreept door haar tevens een legaat van 8000 gulden te geven. De kinderen van Johanna Catharina's overleden broer Willem Jacobus deden in deze verdeling niet mee, die moesten het doen met een legaat van 4000 gulden. Na het overlijden van zijn echtgenote had Te Water opnieuw een vergelijkbaar testament gemaakt, zij het dat de beide alleenstaande vrouwen, Johanna Sara Mounier en Paulina te Water, hierdoor nog eens 3500 gulden extra aan legaten kregen. Paulina mocht bovendien minstens een half jaar in het huis blijven wonen, de huishouding mocht zij in die periode op kosten van de boedel voeren.

Te Water wilde niet dat de executeurs-testamentair zijn linnengoed zouden verkopen. Het behoorde verdeeld te worden onder de familie, net als de familiepapieren en portretten. Voor de persoonlijke papieren had Te Water een andere bestemming in gedachten:

dat alle zodanige papieren en brieven, die, na mijnen dood zullen gevonden worden in de lessenaar, geplaatst op een vierkant eiken tafeltje, onder den spiegel op den achterste bovenkamer, ongeopend en ongelesen zullen moeten verbrand worden.²⁰⁹

²⁰⁶ J. Belonje, 'Het oude kerkhof te Katwijk aan Zee', *Jaarboek voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 41 (1949) 106-114; Actenboek Grote Kerkenraad 1813-1822, RAL, Kerkenraad NHGL, inv. nr. 20, 2 jan 1813; Anke Hekker, 'De geschiedenis van de begraafplaats aan de Groenesteeg', in: W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen (red.), *Groenesteeg. Geschiedenis van een Leidse begraafplaats* (Leidse historische reeks 10), Utrecht 1994, 13-26, aldaar 15-16.

²⁰⁷ Testament J.W. te Water, RAL, NNA, Notaris F. Booy, inv. nr. 113, f. 4^r-11^r (21 jan 1812); Testament J.W. te Water, RAL, NNA, Notaris F. Booy, inv. nr. 116, f. 135^r-137^r.

²⁰⁸ De Vos, *De vroedschap van Zierikzee*, 683.

²⁰⁹ Testament J.W. te Water, RAL, NNA, Notaris F. Booy, inv. nr. 113, f. 5^v-6^r.

Hetzelfde verbrandingslot dacht Te Water toe aan zijn aantekeningen en zijn eigenhandige manuscripten, in het geval dat zijn broer Willem eerder dan hij zou zijn overleden. Als dat niet zo was, dan mocht Willem deze hebben en gebruiken, net als een aantal boeken. Het grootste deel van de boeken en zijn verzameling manuscripten moest van Te Water openbaar verkocht worden. Het is onduidelijk of Willem al deze goederen uiteindelijk gekregen heeft. In de veilingcatalogus van zijn boekenbezit zijn slechts een paar manuscripten van zijn broer te vinden.²¹⁰ Uit het testament van Paulina te Water blijkt dat zij in 1833 niet alleen diverse familiestukken bezat, waaronder familieportretten en diverse zilveren voorwerpen uit het huis van haar oom, maar ook veel pakken en kistjes met daarop de naam van 'oom de Professor'.²¹¹ Omdat Willem te Water eerder overleed dan Paulina waren deze stukken volgens Paulina's testament bestemd voor Johanna Catharina te Water, gehuwd met de Dordtse koopman Jacobus van Maarseveen. Of zij deze stukken ook heeft aangenomen, wordt in het verslag van de afwikkeling van de erfenis niet gemeld.

Te Waters bibliotheek werd overeenkomstig zijn wens openbaar verkocht. Hij had de catalogus zelf opgesteld, dan wel in zijn bijzijn laten opstellen.²¹² Dit lijkt erop te wijzen dat de catalogus een getrouw beeld geeft van zijn bibliotheek. Toch moet in gedachten gehouden worden dat de veiling niet alle boeken omvatte. Te Water had bepaald dat een deel anoniem verkocht moest worden. Na drie dagen bezichting in zijn woning werd zijn verzameling in delen dagelijks, zondag uitgezonderd, geveild van 13 tot 27 oktober 1823 door de firma Luchtmans. De veiling telde maar liefst 5747 gedrukte werken. Alle wetenschapsterreinen waren erin vertegenwoordigd, met name uiteraard Te Waters interessegebieden: theologie en kerkgeschiedenis (33%), vaderlandse geschiedenis (16%), klassieke auteurs (10%) en antiquarische en numismatische publicaties (8%). Het was een indrukwekkend aantal boeken vergeleken bij de 4200 die zijn leermeester Wesseling bezat.²¹³ Ook bij vergelijking met boekenveilingen van tijdgenoten valt het grote aantal op: Ewald Hollebeek 5418 stuks, Brouërius Broes 1812, Petrus Hofstede 4892, Jean Luzac 5154, Cornelis Anthony van Wachendorff 4379, Jeronimo de Bosch 4082, Eduard Sandifort 3756, Daniel Wyttenbach 2985, Joan Melchior Kemper 4783, Herman Muntinghe 2640, Meinard Tydeman 4834 en Everwinus Wassenbergh 4204.²¹⁴ In Christophorus Saxe (6787

²¹⁰ *Librorum pars sane exigua quibus usus est G. te Water [...]*, Leiden 1832.

²¹¹ Testament Paulina te Water, RAL, NNA, Notaris H.J. Hofstede, inv. nr. 174, f. 69^r-70^v en 143^r-157^v.

²¹² *Bibliotheca Te Waterana, sive catalogus librorum selectorum [...]*, Leiden 1823 (het exemplaar UBL 752 F 35 meldt op doorschoten pagina's de kopers en prijzen van de boeken); *Algemeene konst- en letter-bode* 1823, deel 2, 189-191.

²¹³ Wille, *De literator R.M. van Goens*, 217 n. 9; Hannie van Goinga, 'Boeken in beweging. Publieke boekenveilingen in de Republiek 1711-1805, voornamelijk in Amsterdam, Groningen en Leiden', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 11 (2004) 99-126.

²¹⁴ *Bibliotheca Hollebeekiana [...]*, Leiden 1797; De Bie, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede*, 173 n. 1 (de veiling van Hofstedes boeken bracht in 1804 f. 13.877,15 op); *Catalogus librorum*

stuks) en Matthias van Geuns (5886) moest Te Water echter zijn meerderen erkennen en natuurlijk in de bekende boekenverzameling van Gerard en Johan Meerman (9942).²¹⁵ Na zijn boeken werden in vier dagen Te Waters verzamelingen geveild.²¹⁶ Ten eerste 66 kavels met soms uitgebreide verzamelingen autografen van brieven (of soms alleen de ondertekening van die brieven) van historische en contemporaine grootheden: vorsten, staatslieden en wetenschappers. Te Water had deze verzameling in de loop der jaren bijeengebracht.²¹⁷ Napoleon zat erbij, net als Lodewijk XIV, alle Oranjes, Erasmus, Luther en Scaliger. Er was verder onder andere een kavel met meer dan 150 Zeeuwse politici, een kavel met 159 Leidse hoogleraren en een kavel met 67 brieven van Anna Maria van Schurman. Vervolgens kwam een 273-tal handschriften onder de hamer, waaronder middeleeuwse manuscripten, onuitgegeven werken van geleerden en stukken over Nederlandse geschiedenis en adellijke genealogie. Verder 868 munten en penningen, ruim 900 portretten van historische figuren en geleerden, een zeer grote verzameling familiewapens, zes schilderijen, waaronder één voorstellende 'het hoofd des Zaligmakers, op hout, in oud Duitschen trant, eenigzins beschadigd', 650 schelpen en twee lades met een verzameling mineralen. Ten slotte werden interieurstukken verkocht, waaronder zeventien boekenkasten, een in hoogte verstelbare lessenaar en een 'blikke Studeerlamp'.

Voor de erfgenamen was de veiling financieel een succes. Doordat de aanwezige Londense boekhandelaren John Henry Martin Bohn en Thomas Rodd junior meer dan eens tegen elkaar opboden, was de opbrengst van de veiling 26.000 gulden. De meeste boeken gingen ruim boven de verwachte prijs weg. Om met broer Willem te spreken: er was 'volstrektelijk geen koopje te doen'. 'Engelschen waren dus voor ons Engelen uit den hemel nedergedaald, om ons een ongedacht en onverwacht voordeel te brengen'.²¹⁸ In vergelijking met andere boekenveilingen was de opbrengst van de veiling zeer hoog te noemen. De opbrengst van 26.000 gulden was bovendien een veelvoud van de 4100 gulden waarvoor Te Waters woning aan het Rapenburg verkocht werd.²¹⁹

[...] *Broërius Broes*, Leiden 1799; *Bibliotheca Luzaciana* [...], Leiden 1811 (blijkens een notitie op p. 332 van exemplaar UBL 1165 D 12 bracht deze veiling f 11.062:6 op); *Bibliotheca Wachendorffiana* [...], Utrecht 1811; *Bibliotheca Bosschiana* [...], Amsterdam 1812; *Bibliotheca Sandifortiana pars* [...], Leiden 1816. (het optellen van de verkoopprijzen in exemplaar UBL 1165 D 12 geeft een totaalopbrengst van circa 15.500 gulden); *Bibliotheca Wyttenbachiana* [...], Leiden 1822; *Bibliotheca Kemperiana* [...], Leiden 1825; *Bibliotheca Muntinghiana* [...], Groningen 1825; *Bibliotheca Tydemanniana* [...], Leiden 1826; *Bibliotheca Wassenberghiana* [...], Franeker 1828.

²¹⁵ *Bibliotheca Saxiana* [...], Utrecht 1806; *Bibliotheca Geunsiana* [...], Utrecht 1818; *Bibliotheca Meermanniana* [...] I-IV, Den Haag 1824. De boeken van deze laatste veiling brachten ruim 131.000 gulden op (*Prix des livres de la Bibliothèque Meermannienne vendue à La Haye*, Den Haag 1824, vi).

²¹⁶ *Bibliothecae Te Wateranae pars altera, sive catalogus sistens collectionem epistolarum autographarum* [...], Leiden 1823.

²¹⁷ Te Water aan H.W. Tydeman, 20 nov. 1819, UBL, LTK 998.

²¹⁸ W. te Water aan H.A. Callenfels, 22 nov. 1823, ZA, Verz. Handschr., inv. nr. 578.

²¹⁹ Lunsingh Scheurleer, *Het Rapenburg* Vb, 641.

Nagedachtenis

De rector magnificus van de Leidse universiteit, Cornelis Ekama, herdacht Te Water met alle gebruikelijke lof in zijn diesrede in 1823. Hij gaf een korte biografie en in de druk van de oratie nam hij de door Te Water zelf ten bate van zijn *Levens-berigt* vervaardigde publicatielijst over.²²⁰ Een geheel andere toon sloeg de Leidse gelegenheidsdichter G. van Hemert aan. Voor Te Water stortte hij vele coupletten *Lyk-tranen*. Hij gebruikte hierbij veel zinswendingen en beelden die hij eerder in hetzelfde jaar inzette in zijn *Treur-zangen* voor Te Waters overleden collega-predikanten Roldanus en Schotsman.²²¹ De verzen van de *Lyk-tranen* staan bol van verdriet om het gemis van een trouwe predikant ('Nu is hij van ons weggenomen, en zal, helaas! niet wederkomen'), maar:

Ô! Bleef men op dit alles oogen,
Wie zou dan onze tranen droogen?
Wij volgen Hem thans weenend na!
Hij was voor ons ten allen dagen,
Als Isrels ruiters en haar wagen,
Hij was voor ons een Elia.

Van Hemert spoorde zijn lezers aan om net als Te Water door genade te leven en trouw en oprecht te handelen. Zo zouden zij uiteindelijk met Te Water in Jezus' heerlijkheid delen:

Nu mag Hij eeuwig dáár verkeereren,
En ook met SCHOTSMAN triumpheren,
En altoos met den Heere zijn;
Nu hoord Hij daar het blij geschater,
Nu schept TE WATER 't levend water,
Voor eeuwig uit de heilfontein.²²²

Te Water werd op iets uitgebreidere schaal herdacht door twee mensen die hem nabij waren geweest. In de eerste plaats door Siegenbeek, zijn opvolger als voorzitter van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Siegenbeek maakte geen hagiografie van de gebruikelijke levensbeschrijving van overleden leden in

²²⁰ Cornelius Ekama, *Oratia de insignium qui in scientia astronomica facti sunt* [...], opgenomen in: *Annales Academiae Lugduno Batavae* 8 feb. 1822-8 feb. 1823, Leiden 1824, 25-27 en 42-45.

²²¹ [G. van Hemert], *Treur-zang op het afsterven van den wel-eerwaarden, zeer geleerden en godzaligen heer Joannes Roldanus, geliefd leeraar bij de Nederduitsch hervormde gemeente van Jezus Christus te Leyden*, s.l. [1822]; [G. van Hemert], *Treur-zang op het afsterven van den wel-eerwaarden, zeer geleerden en godzaligen heere Nicolaas Schotsman, in leven geliefd leeraar in de gemeente van Jezus Christus, te Leyden*, s.l. [1822].

²²² [G. van Hemert], *Lijk-tranen, gestort op het afsterven van den hoog-eerwaarden, hooggeleerden en godzaligen heer J.W. te Water, (doctor en professor in de heilige godgeleerdheid aan 's Rijks Hooge School, ridder der Orde van de Nederlandschen Leeuw, en waardig evangelie-dienaar in de gemeente van Jezus Christus te Leyden)*, Leiden 1822, 6-7.

de jaarvergadering van de Maatschappij.²²³ Hij stipte aan dat de overledene als mens niet vrij was geweest van vooroordelen en eerbij en dat hij in zijn oordeel over anderen hoge geboorte en stand te zwaar had laten meetellen. Hij had soms te zeer naar waardering van zulke mensen gezocht. Ondanks deze algemeen menselijke zwakheden sloeg de balans duidelijk naar de positieve kant door. Te Water was volgens Siegenbeek een rechtschapen mens geweest. Door dat hij zich zijn laatste levensjaren te weinig gewaardeerd gevoeld had, meenden velen dat hij scherp en bitter was. Siegenbeek kende hem echter niet anders dan minzaam en inschikkelijk.

Willem te Water, de broer van de overledene, herdacht hem niet in een publicatie, maar door het opschrijven van een aantal herinneringen. Uit deze verzameling spreekt eveneens veel waardering voor Jona Willem. Willem wist een lange lijst te noteren met daarin volgens hem goede eigenschappen van zijn broer. Deze was trouw geweest tegenover familie en goede vrienden en wars van ijdel vertoon, twist en lichtzinnigheid. Verder werd hij gekenmerkt door gehoorzaamheid, rechtvaardigheid, tevredenheid, eerbiedigheid tegenover meerderen en gulheid jegens armen. Hij was gehoorzaam aan de overheid, ook in het betalen van belastingen. Toen de hoogleraren in 1792 gezamenlijk besloten nieuwe van overheidswege opgelegde belastingen bij wijze van protest niet te betalen, liet Te Water als enige in de senaatsnotulen aantekenen dat hij het daar niet mee eens was.²²⁴ Van jongs af aan had Willem zijn broer niet anders gekend dan 'zeer zedig en ingetogen, geheel wars van onmatig vermaak en schadelijke uitspanningen' die de goede zeden kwetsten en slechte uitwerkingen hadden. Hij was niet koppig, maar toonde zich juist buigzaam als dat nodig was. Daarentegen meende hij dat in een goed gezelschap men 'heel dikwijls in weinige uren, oneindig meer en gemakkelijker leren kan, dan in vele dagen in zijn boekvertrek'. Mede daarom had hij graag buitenlandse reizen ondernomen, naar Italië, Frankrijk, Duitsland en Engeland. Hier was het helaas nooit van gekomen.²²⁵

Behalve dat Willem veel positieve opmerkingen maakte zondigde hij op een aantal punten tegen de gedachte dat men van de doden niet dan goeds mag spreken. Hij kon niet anders dan erkennen dat het zijn broer, in tegenstelling tot zijn vader, geheel ontbroken had aan dichterlijke vermogens en aanleg voor muziek. De ouderwetse trekken van zijn broer bracht hij eveneens voor het voetlicht. Deze gaf zelf al toe dat hij in de wetenschap niet altijd tot de vooruitstrevendsten behoorde. In veel zaken hield hij graag vast aan oude gewoontes, het pregnantst wellicht in zijn kleding. Zo schreef Willem: 'Geen kleermaker toch, hoe groot anders in zijn vak, en hoe welsprekend ook, kon hem ooit bewegen, om zich te dezen aanzien, zelfs in het allerminste naar den hedendaagschen trant en smaak te schikken'.²²⁶ Van iets dat hij ooit goed had

²²³ *Handelingen MNL* 1823, 22-23, 27-29.

²²⁴ Molhuysen, *Bronnen* VI, 409.

²²⁵ W. te Water, Aanteekeningen rakende J.W. te Water, GAV, Collectie Van der Os, D 30, f. 9, 25-26.

en smaak te schikken'.²²⁶ Van iets dat hij ooit goed had bevonden, stapte Jona Willem met andere woorden niet snel af.

Willem was veel feller in zijn kritiek op de autobiografie die Jona Willem naliet. Willem kon voor het *Levens-berigt* weinig waardering opbrengen. Toch schikte hij zich naar Jona Willems wens om het boek te drukken voor familie, vrienden en collega's. Doelbewust hield hij de oplage van het boek echter zo laag mogelijk, omdat de drukkosten ten laste van de boedel waren. Deze zuinigheid ging zo ver dat alleen de familieleden met een academische opleiding uiteindelijk een exemplaar kregen, want: 'openhartig gesproken, wij kunnen er niet één meer missen'.²²⁷ Behalve door zuinigheid was de kleine oplage ook ingegeven door Willems afkeer van het boek. Dit deel van de nalatenschap bracht hem in tegenstelling tot de opbrengst van de boekenveiling 'geene stof van genoeg en vermaak'. Niemand behoefde nu meer Te Waters roem te bezingen, 'die taak is door hemzelve volmaakkelijk afgedaan'.²²⁸ Het had hem bij het schrijven van het boek geheel ontbroken aan bescheidenheid en daarom voorzag Willem dat niemand het resultaat met plezier zou lezen of zelfs maar serieus nemen. Hoewel dat laatste is te betwijfelen, zal elke lezer van het werk niet anders kunnen oordelen dan dat Te Water het boek uit zucht naar erkenning schreef en dat de schrijver daarom weinig innemend overkomt. Mede daarom sprong Willem met de weinige exemplaren van het *Levens-berigt* niet al te kwistig om. Toen Paulina in 1833 overleed bevond zich in haar boedel nog altijd een stapel niet uitgedeelde exemplaren.²²⁹

5.8 Een baken van rust in een woelige tijd

Te Waters academische carrière was een direct gevolg van zijn keuze om steun te verlenen aan de toestemming van de Vlissingse overheid voor de bouw van een rooms-katholieke kerk. Te Waters positie in Vlissingen was onhoudbaar geworden. De overheid hielp haar steunpilaar met een benoeming in 1779 tot hoogleraar vaderlandse geschiedenis en wijsbegeerte aan de Middelburgse illustere school. Op deze instelling, die op dat moment zijn bloeiperiode doormaakte, verzorgden lokale notabelen het onderwijs. Middelburgse predikanten van de gereformeerd-piëtistische richting verzorgden de colleges theologie. Te Water had als enige hoogleraar geen reguliere baan naast zijn leerstoel. Hij was niet langer predikant, maar hij bleef wel een invloedrijke positie in de kerk bekleden als *actuarius* van de classis Walcheren.

²²⁶ W. te Water, Aanteekeningen rakende J. W. te Water, GAV, Collectie Van der Os, D 30, f. 14, 36.

²²⁷ W. te Water aan H.A. Callenfels, 22 nov. 1823, ZA, Verz. Handschr., inv. nr. 578.

²²⁸ W. te Water aan H.W. Tydeman, 5 dec. 1823, UBL, ingeplakt in 1059 F 8.

²²⁹ Testament Paulina te Water, RAL, NNA, Notaris H.J. Hofstede, inv. nr. 174, f. 70^r.

De benoeming in Leiden in 1785 was in alle opzichten een vooruitgang. Niet alleen mocht Te Water als hoogleraar godgeleerdheid en kerkgeschiedenis theologische colleges geven, hij werd tevens benoemd als predikant van de Leidse gereformeerde kerk. Zijn smadelijke aftocht als predikant te Vlissingen was zo goedge maakt en de hoogte van zijn inkomen was in vergelijking met Middelburg aanmerkelijk verbeterd. De onjuiste geruchten dat Te Water een Patriot was en het vastvriezen van het schip op weg naar Leiden deden weinig aan de glorievolle bevordering af. De eenzaamheid in het grote huis aan het Rapenburg werd weggenomen doordat nicht Paulina bij haar oom en tante Te Water introk. Broer Willem trad aan als subregent van het Leidse Statencollege en vele familieleden en kinderen van kennissen kwamen in Leiden studeren of promoveren.

In de theologische faculteit nam Te Water een middenpositie in. Hij sloot zich geheel aan bij de heersende cultuur van gematigdheid. Gematigdheid betekende echter niet dat de hoogleraren het altijd met elkaar eens waren. Dit bleek toen Te Water met enkele collega's stelling nam tegen de beslissing van decaan Broes van de theologische faculteit inzake een deïstische verhandeling die door het onder de universiteit vallend Stolpiaans Legaat werd bekroond. Zo'n gevaar voor de studerende jeugd moest wat Te Water betrof inhoudelijk bestreden worden. Toen het klimaat op de theologische faculteit later meer in de richting van een minder aan de gereformeerde belijdenis gebonden theologie verschoof, ging Te Water daar niet in mee. Hij werd de behoudendste onder zijn collega's, met Van Voorst als collega die theologisch het dichtst bij hem stond. Hun theologie had dezelfde uitgangspunten als die van het zogenaamde rationalistisch supranaturalisme, maar was in de uitwerking veel orthodoxer.

Te Waters eerste rectoraatsjaar (1789-1790) werd mede een groot succes door de studie van de oudste zoon van prins Willem V in Leiden en de aanwezigheid van de stadhouder bij Te Waters rectoraatsoratie, welke hem alle mogelijkheid bood zijn lof op de Oranjes te zingen. Die lof verstilde in 1795. Te Water behield zijn leerstoel, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de meer uitgesproken orangistische – in Te Waters ogen onvoorzichtige – Kluit. Te Water moest echter wel beloven zich niet tegen de rechten van de mens uit te laten, een belofte die hij graag deed omdat hij, naar zijn mening, nooit anders had gedaan. Dit was de voorbode van veel geschipper op politiek vlak. Steun voor de terugkeer van de ontslagen orangisten uitte hij op zeer voorzichtige wijze, want hij achtte zijn eigen ontslag in Leiden een reëel gevaar. Zijn benoeming als historieschrijver van Zeeland werd tijdelijk opgeschort, maar hij behield zijn benoeming in Leiden.

Te Waters tweede rectoraatsjaar (1800-1801) stond in het teken van baldadige en dronken studenten die onrust in de stad veroorzaakten. Te Water moest zich hier zo intensief mee bemoeien dat hij ter afsluiting van zijn rectoraat geen welsprekende *oratio*, maar een *narratio*, een verhaal, hield. Het was een wat flets overzicht van de geschiedenis van de Leidse universiteit in de achttiende eeuw.

Tegelijkertijd werd hij in zijn persoonlijk leven geplaagd door ziekten, niet alleen van hemzelf, maar ook van zijn vrouw. Al te nare gevolgen van de kruitramp bleven hem bespaard, of het moet zijn dat het echtpaar Te Water het onderwerp van een grappige anekdote werd.

Als lid van commissies die de overheid gingen adviseren over een nieuwe structuur voor de Gereformeerde Kerk koos Te Water steeds voor het zoveel mogelijk behouden van het goede uit de oude tijd. Hij wilde zoveel mogelijk bewaren van de Dordtse kerkorde en een totale hereniging van gereformeerden en remonstranten voorkomen. Het behoud van de belijdenisgeschriften van de kerk was voor hem een gewichtig punt, zoals hij liet blijken in zijn positieve beoordeling van het Algemeen reglement uit 1816. Aan de totstandkoming daarvan had hij niet meegewerkt. Omdat hij de belijdenis gehandhaafd zag, gaf hij zijn goedkeuring aan deze nieuwe kerkorde.

In 1815 werd Te Water ongevraagd emeritaat als hoogleraar verleend. Omdat hem tegelijkertijd een traktementsverhoging werd onthouden, heeft hij zich hierover zeer kwaad gemaakt. Tevergeefs heeft hij diverse pogingen ondernomen om zijn eerherstel te bewerken. Omdat dit door middel van nieuwe benoemingen niet lukte, heeft hij zijn vooraanstaande positie aan willen tonen in zijn *Levens-berigt*, zijn autobiografie, die zonder enige wijziging na zijn overlijden in 1822 is uitgegeven. Bij zijn nabestaanden kon het werk op weinig waardering rekenen, broer Willem was veel blijer met de hoge opbrengst van de veiling van de bibliotheek van de overledene. Willem schreef zelf zijn persoonlijke herinneringen en opmerkingen over het karakter van zijn broer op. Jona Willem had volgens hem vele goede karaktereigenschappen gehad. De enige kritiek die hij op de zijn broer durfde te geven, was dat hij nogal ouderwets was geweest. Siegenbeek vertelde in zijn levensbericht voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde dat Te Water zich slechts in zijn laatste levensjaren erg bitter opstelde, omdat hij meende dat hem onrecht was aangedaan. Siegenbeek kende hem echter persoonlijk als iemand die altijd vriendelijk in de omgang was. Hij herdacht hem als een groot geleerde.